

Міністерство освіти і науки України
Департамент науки і освіти
Харківської обласної державної адміністрації
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

**ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДИКА РОБОТИ З ІСТОРИКО-
ПЕДАГОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

Навчально-методичний посібник
для здобувачів вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня
«доктор філософії»

Харків 2022

УДК 378.016:930]:001.814(075)

I-90

*Затверджено на засіданні науково-методичної ради
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
(Протокол № 4 від 31.03.2022 р.)*

Рецензенти:

Беляєв С. Б., доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту роботи Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради;

Зозуляк-Случик Р. В., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

Автор:

Онипченко О. І., доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Історіографія, методика роботи з історико-педагогічними джерелами : навчально-методичний посібник /Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради : О. І. Онипченко. – Харків, 2022. – 88 с.

Навчально-методичний посібник містить стислий виклад лекцій з української історіографії. З'ясовується поняття предмета і завдання української історіографії, її джерела та місце в структурі історичної науки, обґрунтовується наукова періодизація зародження і розвитку знань з історії України. Особливу увагу приділено характеристиці витоків і особливостей розвитку української історичної думки, її розвитку в княжу добу, в козацько-гетьманські часи, в період перебування українських земель у межах Російської та Австро-Угорської імперій, а також у часи визвольних змагань за відновлення і зміцнення державної незалежності України. Простежується внесок в українську історичну науку провідних істориків, наукових осередків та інституцій як материкової України, так й української діаспори. Розвиток української історіографії розглядається на тлі європейської історичної науки.

Навчально-методичний посібник орієнтовано на фахівців в галузі педагогіки, соціальної педагогіки/ соціальної роботи, викладачів закладів вищої освіти, для здобувачів освітньо-наукового ступеня «доктор філософії».

УДК 378.016:930]:001.814(075)

© ХГПА, 2022

© Онипченко О. І.

Зміст

Передмова.....	4
Змістовий модуль I. Українська історіографія як галузь знань і навчальна дисципліна. Теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку української історіографії.....	6
Тема 1. Українська історіографія як спеціальна галузь знань і навчальна дисципліна.....	6
Тема 2. Теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку української історіографії.....	14
Тема 3. Витоки та зародження давньоукраїнської історичної думки. Історичні знання княжої України-Русі.....	22
Тема 4. Зародження українського козацтва та його вплив на розвиток історичних знань.....	31
Тема 5. Нові явища в розвитку історичних знань в Україні першої половини XVIII ст.....	38
Змістовий модуль II. Українська історіографія, її становлення та розвиток з другої половини XVIII – початок XXI століть.....	44
Тема 6. Формування наукових основ української історичної думки другої половини XVIII – першої третини XIX ст. Становлення і розвиток української історичної науки в середині та другій половині XIX ст.....	44
Тема 7. Утвердження української національної історіографії на рубежі XIX–XX ст., протягом XX століття.....	54
Тема 8. Українська історіографія на тлі національно-державного відродження України.....	60
Тема 9. Протистояння істориків УРСР та діаспори в добу брежнєвщини (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). Українська історіографія на переломі: від тоталітарного монізму до плюралізму та гласності (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.).....	65
Тема 10. Відродження традицій національної історіографії в незалежній Україні (90-і рр. XX - початок XXI ст.).....	75
Самостійна робота.....	80
Список рекомендованої літератури.....	86

ПЕРЕДМОВА

Українська історіографія трактується в цьому курсі як історія зародження і розвитку історичної думки українців, як безперервний і тривалий процес формування української історичної науки, історичної свідомості і культури українського суспільства. Історіографія – категорія науки і духовної культури, вона невіддільна від філософії історії (історіософії), тісно пов'язана з іншими галузями гуманітарних знань. Поряд з науковими, пізнавальними, аксіологічними (світоглядними) вона виконує комплекс соціокультурних функцій. Історія української історичної думки уособлює важливий зріз історії культури, національної свідомості і буття українців, їх духовних цінностей.

У сучасних умовах, коли Україна як самостійна держава поступово інтегрується у світове співтовариство, відновлюються і збагачуються національні традиції, повертаються замовчувані імена духовних світочів українського народу, неухильно зростає суспільна роль історичної науки та всіх її підрозділів. Вона покликана правдиво і об'єктивно, науково і неупереджено переосмислювати події і явища минулого на основі раніше недоступних джерел і нових методологічних підходів, рішучого розриву з ідеологічними постулатами тоталітаризму.

Історія національної історичної думки, розвитку української історичної науки наповнена колосальним матеріалом, досвідом і уроками, цінним методологічним інструментарієм, які, взяті в комплексі, мають незамінне значення не тільки для осягнення минулого, але й кращого розуміння сучасності та обріїв майбутнього. З'ясувати об'єктивно історію України неможливо без знання тенденцій розвитку української історичної науки, тобто без опанування української історіографії.

Мета пропонованого курсу полягає у з'ясуванні витоків української історіографії, виявленні провідних тенденцій і закономірностей її розвитку, у виокремленні внеску у збагачення історичних знань визначних українських істориків і наукових осередків, інститутів, їх друкованих органів. При цьому пріоритет віддається розвитку досліджень з історії українського народу, сповідується такий погляд на українську історіографію, за яким вона розглядається як національний компонент світової історичної думки. Загальнолюдські духовні цінності не є безнаціональними або наднаціональними. Світова історична думка інтегрує здобутки істориків усіх народів, незалежно від їх чисельності і величини етнічної території.

Змістовий модуль I.
Українська історіографія як галузь знань і навчальна дисципліна.
Теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку
української історіографії

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЯК СПЕЦІАЛЬНА
ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Мета: з'ясувати, що вивчає українська історіографія, яке її місце в структурі історичної науки, що є предметом і об'єктом історіографії, на яких джерелах ґрунтується українська історіографія.

План.

1. Поняття «українська історіографія».
2. Предмет і завдання української історіографії, її роль у підготовці істориків (зокрема істориків педагогіки, соціальної педагогіки).
3. Джерела української історіографії.

1. Поняття «українська історіографія». Українська історіографія – спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає тенденції розвитку історичних знань, української історичної думки, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише з історії України, але й світової історії. З такого обширного визначення логічно випливає висновок про нетотожність понять «українська історіографія» та «історіографія України», оскільки остання досліджує розвиток, повноту і достовірність знань лише з історії України, її окремих періодів або конкретних подій української історії. Не слід також ототожнювати поняття «українська історіографія» та «історіографія в Україні», адже на теренах України у різні періоди історії працювали історики, наукові осередки, що представляли собою польську, російську, австрійську, угорську, німецьку, румунську, кримськотатарську та інші національні історіографії. Водночас українську історіографію розвивали і збагачували історики не лише материкової України, а й ті, що емігрували в інші країни.

У структурі історіографії виділяють загальну, предметну, галузеву, проблемну. Українська історіографія – це різновид загальної історіографії, оскільки вона має за мету з'ясувати у контексті світової історичної науки зародження, збагачення і здобутки української історичної думки. Усі інші структурні компоненти більшою мірою пов'язані з історіографією України. Вони віддзеркалюють процес нагромадження знань, їх повноту або з певної галузі (культура, військова справа, господарське життя), або з конкретної проблеми (козацько-гетьманська держава, українська революція, рух опору і т. д.).

У вже згадуваному «Огляді української історіографії» Д. Дорошенко аналізував такі компоненти історіографії, як формування загальної культури

та історичної свідомості українського суспільства, внесок провідних істориків і мислителів, наукових осередків і центрів як на материковій Україні, так і за її межами, видання і поширення історичних праць.

До зачинателів української історіографії як навчальної дисципліни правомірне відносять І. Крип'якевича, одного з найобдарованіших учнів М. Грушевського. Ще на початку 20-х рр. ХХ ст. він прочитав у Таємному українському університеті у Львові лекційний курс з української історіографії, виділивши у ньому три основних розділи: церковну історію, політичну історію і «загальну компіляцію», під якою розумів спробу наукового синтезу всієї української історії.

У добу сталінського тоталітаризму на термін «українська історіографія» було накладено табу, а провідних українських істориків спіткала доля репресованих або розстріляних в'язнів. Лише після ХХ з'їзду КПРС у добу хрущовської «відлиги» на якийсь час було «реабілітовано» поняття «українська історіографія», хоча й з спотвореним, так званим партійно-класовим трактуванням. Як виклик тоталітарній системі і вияв громадянської мужності можна розглядати появу в 1959 р. навчального посібника під назвою «Українська історіографія» професора М. Марченка. Влада і партократія не могли простити вченому його твердження про те, що національні особливості країни, своєрідність історичного життя народу позначаються на її історіографії, що «українська історіографія своєрідна особливостями в такій мірі, в якій був своєрідним історичний процес розвитку української нації і держави».

Реанімація сталінізму в часи Брежнєва супроводжувалась посиленою атакою на будь-які вияви національної самобутності України. З наукового вжитку знову вилучили термін «українська історіографія», його не було включено навіть до словника «Радянської енциклопедії історії України», а видання міжвідомчого наукового збірника «Історіографічні дослідження в УРСР» було заборонене. Українська радянська історіографія розглядалася як невід'ємна, хоча й периферійна, частина радянської історичної науки. Книги, що присвячувались історіографії з історії УРСР, були віднесені до історіографії СРСР і, за оцінкою Л. Винара, не мали «нічого спільного зі справжньою українською історичною наукою», були служанкою російсько-радянського режиму.

Водночас не слід перекареслювати історіографічні публікації 1960–1980-х рр. в УРСР, оскільки, попри всю їх ідеологічну заангажованість, вони давали загальне, хоч і далеке від істини і об'єктивності, уявлення про тенденції суперечливого, часом спотвореного, розвитку історичних знань, висвітлювали діяльність конкретних істориків, наукових установ, зокрема інститутів історії, археології, суспільних наук АН УРСР, вузівських кафедр, інших осередків історичних досліджень.

Для утвердження наукового розуміння української історіографії важливе значення мали праці провідних істориків української діаспори. В умовах ідеологічного протистояння СРСР і західних держав, «холодної війни» вони зберігали і примножували національні традиції української

історіографії, відстоювали самобутність і окремішність наукової схеми історії українського народу, опрацьованої М. Грушевським і модернізованої О. Оглоблиним, створили наукову школу української історіографії в діаспорі, Українське історичне товариство, заснували часопис «Український історик».

Особливо плідно працює в царині теоретико-методологічних проблем української історіографії Любомир Винар. Розглядаючи історіографію як спеціальну історичну дисципліну, що вивчає історію розвитку історичної науки, він водночас ув'язує її з історіософією, яка дає філософську інтерпретацію не тільки історичного, але й історіографічного процесу.

2. Предмет і завдання української історіографії, її роль у підготовці істориків (зокрема істориків педагогіки, соціальної педагогіки).

У процесі вивчення української історіографії комплексно реалізуються її головні функції: пізнавальна, методологічна, конструктивно-критична, прогностична, світоглядна та ін.

Кожна наука має свій предмет вивчення, яким вона відрізняється від інших наук. Предметом української історіографії є закономірності нагромадження знань і розвитку української історичної думки, становлення і збагачення української історичної науки. Іншими словами, предмет історіографії складають не сам історичний процес, не конкретні факти, події, явища історії, а лише ті, що мають безпосереднє відношення до розвитку знань про ці події, факти і явища.

Українська історіографія фіксує і аналізує наступність розвитку знань, появу нових концепцій не лише з історії України, а й внесок українських істориків у дослідження світової історії, історії зарубіжних країн, інших народів. Слід мати на увазі, що предмет історіографічного дослідження пов'язаний, але не співпадає з об'єктом пізнання, а тому дуже важливо враховувати це як у дослідницькій, так і в педагогічній практиці.

Дослідник завжди виступає в ролі суб'єкта пізнання, а все, що він вивчає, є, відповідно, об'єктом дослідження. Об'єктом української історіографії виступають її творці, а точніше, результати діяльності окремих осіб або їх груп, причетних до розвитку української історичної науки, формування історичної свідомості українського народу. Ці результати наукових пошуків українських істориків зматеріалізовані у вигляді літописів, наукових праць, матеріалів наукових конференцій, періодичних видань. Отже, до об'єктів історіографії відноситься діяльність українських істориків, наукових історичних установ, інститутів, кафедр, наукових товариств і видавництв як у самій Україні, так і за її межами. Йдеться, зокрема, про Наукове товариство імені Шевченка, Товариство Нестора Літописця, Українське історичне товариство, Історичну секцію ВУАН, очолювану М. Грушевським, Інститут історії України НАН України, археографічні комісії, історичні кафедри і факультети університетів, про часописи «Київська старовина», «Україна», «Український історичний журнал», «Український історик», «Пам'ять століть», наукові збірники, вісники тощо. Об'єкти історіографії тісно ув'язані між собою, а їх системне дослідження дозволяє з'ясувати теоретичні, методологічні та організаційні засади

розвитку історичного знання, його зміст.

Які ж завдання української історіографії як наукової галузі і навчальної дисципліни? Вони впливають з самого предмета дисципліни і включають у себе пошук аргументованих відповідей на наступні питання:

- Коли і як зародилася українська історична думка, де її ви токи, які основні етапи у своєму розвитку вона пройшла і що представляє собою сьогодні?

- Хто з представників українства зробив найбільш помітний внесок у розвиток історичних знань, появу нових концепцій, хто збагатив українську історіографію новим розумінням тих чи інших епох, періодів, процесів, подій і явищ власної і за рубіжної історії?

- Яка роль наукових осередків, товариств та видавничих інституцій у розвитку української історичної науки, в популяризації її надбань в Україні та в світі?

- Які провідні наукові школи, напрями, течії характеризують розвиток української історичної думки і як вони взаємо зв'язані з тенденціями світової історіографії?

- У чому полягає вплив історичної науки на розвиток суспільної свідомості, в т. ч. історичної, і як конкретно-історичні умови впливають на розвиток історичних знань?

- Як змінювалась проблематика історичних досліджень у залежності від того чи іншого періоду історії, як збагачувались джерельна база і методи досліджень?

У пошуках відповідей на ці та інші питання криється призначення історіографії як науки і навчальної дисципліни, розуміння її місця і ролі у підготовці нової генерації професійних істориків.

За образним порівнянням М. Грушевського, історія солідаризує різні покоління людей. Вона, як естафетна палиця, передає від попередніх до наступних генерацій історичний досвід, мудрість, повчальні уроки. Вивчаючи історію зародження і розвитку української історичної думки, нинішні студенти глибше усвідомлюють її витоки, національну самобутність, окремішність і нерозривний зв'язок із світовим історіографічним процесом. Майбутні історики, опановуючи професійний досвід попередників, методологічний інструментарій своїх учителів, прилучаються до їх наукових лабораторій, вчать критично осмислювати і оцінювати здобутки істориків, виокремлювати їх персональний внесок у прирощування знань.

Колосальний вплив на формування професійних і моральних якостей молодих істориків має особистий приклад видатних учителів, їх життя і творчість, духовні цінності. Неперевершені зразки чесного і самовідданого служіння Україні, історичній правді залишили нам М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Баталій, І. Крип'якевич, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Ф. Шевченко, М. Брайчевський, О. Апанович та багато інших.

Історіографія постійно нагадує про суд історії, про особисту відповідальність історика перед своїм народом. Вона засвідчує, які погляди,

концепції істориків не витримали перевірки часом і були переглянуті наступниками.

У процесі вивчення української історіографії комплексно реалізуються її головні функції: пізнавальна, методологічна, конструктивно-критична, прогностична, світоглядна та ін.

Пізнавальна функція закладена в самій природі історіографії, що віддзеркалює процес нагромадження історичних знань, виокремлення їх в окрему наукову систему. Ця функція поєднує предмет і об'єкт історіографічного пізнання. Історіографія має справу не лише з практикою історичних досліджень, але й з теоретичним пізнанням, оскільки виявляє провідні тенденції розвитку історичної думки, виводить його закономірності, опрацьовує критерії достовірності та істинності історичних знань. Вона закріплює ті парадигми історичної науки, які дістали найбільше визнання, аргументацію, підтверджені історіографічною практикою.

Дедалі більше виявляється методологічна функція історіографії, що пов'язана з критичним осмисленням і відбором методологічних принципів (правил) історичного пізнання, ефективних методів дослідження. Вивчення української історіографії дозволяє заглибитись у наукову лабораторію провідних істориків, досягнути їх методологічний інструментарій.

Історіографія не тільки підбиває підсумки досліджень, але й критично оцінює набуток різних поколінь, виявляє вузькі, недостатньо опрацьовані проблеми, окреслює теми, що потребують додаткового або нового вивчення. В такий спосіб реалізується її конструктивно-критична та прогностична функції. З студентських років завдяки історіографії формується творчо-аналітичне мислення історика, критично-оцінювальне ставлення до історичної спадщини попередніх поколінь дослідників, їх досвіду.

З цією функцією тісно пов'язана світоглядна, або аксіологічна, функція історіографії. Українська історіографія дає колосальний морально-духовний заряд молодій генерації істориків, озброює їх національно-державницьким світоглядом, високими моральними якостями, формує почуття відповідальності перед суспільством. Ідейний вплив історіографії посилюється інтегративним характером її знань, оскільки вона уособлює відомості з суспільно-політичної, соціально-економічної, культурно-духовної, національно-етнічної історії, розкриває взаємозв'язок історичних знань з філософією, культурологією, правом і т. п.

Підсумовуючи сказане, слід наголосити, що українська історіографія є окремим компонентом історичної науки, який має свій предмет та об'єкт пізнання і виконує спеціальні функції. Вона відіграє пріоритетну роль у підготовці професійних істориків, справляє великий вплив на формування масової історичної свідомості, історичної культури і мислення.

3. Джерела української історіографії.

Будь-яка наука ґрунтується на джерелах, на тих цеглинах, що містять певні відомості, аналіз і синтез яких дозволяє вибудувати систему знань з тієї чи іншої галузі знань. Має свої джерела й історіографія. Що ми розуміємо під джерелом української історіографії?

Історіографічні джерела відбивають специфічні історіографічні факти, тобто ті, що містять відомості з історії історичної науки, про важливі події і явища в її розвитку, про осіб та осередки, які збагатили історичні знання. Завдяки історіографічним джерелам створюється можливість відтворити особливості суспільної свідомості, конкретно-історичні умови, в яких жив і творив історик, з'ясувати вплив самої історичної науки на життя і розвиток суспільства.

Джерела з історіографії тісно пов'язані з історичними джерелами взагалі. Часом історичне джерело може виступати й історіографічним джерелом або навпаки. Візьмемо для прикладу «Літопис Самовидця». В залежності від того, яке дослідження провадиться, ця пам'ятка може бути історичним або історіографічним джерелом. Для історика, що вивчає козацько-гетьманську добу української історії, «Літопис Самовидця» є незамінним джерелом для осмислення Визвольної війни українського народу, феномену українського козацтва.

Взяті в комплексі історіографічні джерела розглядаються як джерельна база історіографії, яка дозволяє дослідити історико-науковий процес у всій його повноті, виявити провідні тенденції, вивчити певні закономірності розвитку історичної думки, з'ясувати найхарактерніші досягнення, труднощі, недоліки.

Сучасна наука ще не виробила універсальної схеми класифікації, тобто наукової систематизації і групування джерел за певними спільними ознаками, оскільки для кожної епохи, для кожного історіографічного періоду розвитку історичної науки властиві деякі специфічні різновиди джерел. І все ж можна запропонувати їх умовну класифікацію за видовим принципом.

З погляду хронології відомості про форми історичних уявлень, знань містить усна народна творчість: міфи, легенди, перекази, історичні думи, пісні. Цей різновид усної історії не вичерпав себе і в новітні часи, коли поряд з писемною історією, здебільшого офіційною, формувалося народне розуміння історичних подій і явищ, нерідко альтернативне до офіційної точки зору, і передавалось з уст в уста. Ця група джерел дає зріз суспільної історичної свідомості, дозволяє простежити відбиток на ній поширюваних наукових поглядів істориків і зворотний вплив суспільної свідомості на світогляд істориків.

З виникненням писемності усні джерела (міфи, легенди, перекази, думи) стали фіксуватися в літописах та інших джерелах. І все ж основну, або домінуючу групу історіографічних джерел складають наукові дослідження, опубліковані та рукописні книги, брошури, статті, матеріали конференцій. Пріоритетним носієм розвитку науки виступають монографії, тобто дослідження, присвячені якійсь одній проблемі. Вони, як засвідчує практика, є головним каналом розвитку і поширення знань, закладають фундамент створення узагальнюючих праць.

Свою специфіку як історіографічне джерело мають навчальні посібники, підручники, науково-популярна та довідкова література, а також публіцистичні твори істориків. Цей різновид джерел має відповідну

специфіку, зумовлену своїм функціональним призначенням, науково-популярним викладом матеріалу. Підручники, навчальні посібники здебільшого синтезують найновіші здобутки наукових досліджень на час їх створення, що наближає їх до академічних праць. З точки зору впливу навчальної літератури на формування суспільної історичної свідомості їй належить пріоритетне місце. У ХХ ст. переважну більшість навчальних посібників з історії створювали провідні науковці. їм відводилась визначальна роль у підготовці статей з історії до енциклопедій, зокрема історичних, енциклопедії українознавства, довідникових видань. Що стосується публіцистики, то вона нерідко дає первісне відображення й узагальнення явищ історичної науки.

Своєрідним різновидом історіографічних джерел і водночас жанром історіографічних дискурсів виступають бібліографічні довідники, бібліографічні огляди історичної літератури, рецензії на наукові дослідження і навчальну літературу.

Книжкова палата України, Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського, Історична та інші бібліотеки регулярно видають бібліографічні покажчики, в т. ч. історико-тематичні. Важливу групу історіографічних пам'яток становлять джерела особового походження. Йдеться про автобіографії істориків, їхні спомини, мемуари, щоденники, листи, особові архівні фонди або приватні колекції. Тільки за минуле десятиріччя оприлюднені автобіографічні матеріали, щоденники, спогади, листи М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина та інших істориків, що містять багаті на інформацію відомості щодо розвитку історичної науки. Джерела особового походження, взяті в комплексі з критико-бібліографічною літературою, дають важливі відомості про життєвий і творчий шлях відомих істориків, їхній науковий досвід, вплив на формування нової генерації дослідників.

Історіографічне значення документальних джерел полягає в тому, що вони відбивають офіційні настанови історикам, які в умовах радянського тоталітаризму носили директивно-зобов'язувальний характер. Яскравим підтвердженням цього є документи, вміщені у збірнику «У лещатах тоталітаризму», які віддзеркалюють репресивно-переслідувальну політику компартійного режиму щодо колективу провідної установи історичної науки - Інституту історії України АН УРСР. До історіографічних досліджень дедалі частіше залучаються зображальні та речові джерела. Йдеться про фотографії провідних істориків, їхні особисті речі, предмети побуту, музейні колекції, дослідницькі засоби, робочі кабінети, кіно-, відеодокументи, фонозаписи. У сучасній історіографії акцент робиться на персоніфікацію історичної науки, на особистісний підхід до її розвитку, що й висуває ці різновиди джерел на одне з чільних місць.

Усі різновиди історіографічних джерел мають важливе пізнавальне значення, містять притаманну для них інформацію. Простежити генезу історичних знань, стан історичної науки в той чи інший період, з'ясувати її вплив на сучасне духовне життя, встановити появу нових концепцій і внесок

конкретних істориків або наукових осередків у розвиток історичної думки можна лише на засадах комплексного, системного використання всіх груп історіографічних джерел, критичного підходу до них. Важливу роль у джерелознавчому опрацюванні історіографічних джерел відіграють аналітична, синтетична, логічна та фактична їх критика.

Отже, українська історіографія як галузь знань і навчальна дисципліна базується на комплексі різноманітних джерел що є носіями історіографічної інформації, викладеної у словесній зображальній або речовій формах.

Загальні висновки.

Українська історіографія займає важливе місце в структурі історичної науки і виконує спеціальні функції, вивчає історію зародження і розвитку української історичної думки, діяльність провідних істориків і наукових осередків, їх внесок у вітчизняну і зарубіжну історію.

Предметом української історіографії виступають український історичний процес та закономірності розвитку української історичної науки. До їх основних об'єктів відносяться результати діяльності історичних інституцій і товариств, видавництв, окремих істориків. Пам'ятки, що містять відомості про ці об'єкти, служать історіографічними джерелами української історіографії.

Запитання для самоконтролю

1. Що спільного і в чому різниця між поняттями «українська історіографія» та «історіографія історії України»?
2. Чому історіографію відносять до спеціальних галузей історичної науки?
3. Кому з істориків належить першість у запровадженні терміну «українська історіографія»?
4. Дайте визначення предмета української історіографії, обґрунтуйте її місце в структурі історичної науки.
5. З якими об'єктами має справу українська історіографія?
6. На яких основних групах джерел ґрунтується українська історіографія?

ТЕМА 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Мета: висвітлити основні принципи, методи, поняття і терміни історіографії, обґрунтувати хронологічні межі найважливіших етапів зародження, становлення і розвитку української історичної думки, охарактеризувати навчальну літературу з української історіографії.

План

1. Методологія та понятійно-термінологічний апарат історіографії.
2. Періодизація української історіографії.
3. Література з української історіографії.

1. Методологія та понятійно-термінологічний апарат історіографії.

Спеціальне призначення історіографії зумовлюється не лише її особливим місцем й завданнями у структурі історичною мірою воно стосується історіографії.

Методологічний інструментарій історіографа – це система принципів (правил), методів, прийомів, способів і засобів історіографічного пізнання. Методологічний інструментарій можна розглядати як органічно цілісний і взаємообумовлений комплекс трьох основних компонентів:

- а) принципи (правила) дослідження;
- б) методи (прийоми, способи) пізнання;
- в) засоби (спеціальні або допоміжні) дослідження: оргтехніка, комунікаційні та інформаційні технології, обчислювальна техніка тощо.

Розглянемо стисло кожен із перелічених компонентів методологічного інструментарію історіографа. Пріоритетними є методологічні принципи, які складають основу або фундамент дослідження. Під принципами розуміють емпірично вироблені, науково осмислені і усталені практикою найважливіші правила пізнання, дотримання яких закладає гарантії глибокого вивчення і об'єктивного висвітлення того чи іншого процесу, явища, події. Інколи роздаються голоси, ніби визнання методологічних принципів, дотримання правил наукового пізнання є пережитком тоталітаризму, даниною марксистській парадигмі історичної науки. При цьому замовчується, що більшість з існуючих правил наукового дослідження були опрацьовані задовго до появи марксизму, що комуністична система взяла частину з них на своє озброєння, ідеологізувала їх, насаджувала матеріалістичне розуміння історії, партійно-класовий підхід, що й перетворило історичну науку в ідеологічну служницю тоталітарного режиму.

Найважливішими правилами історіографічного дослідження є принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності). Хоч перелік цих правил можна розширити, але, як засвідчує практика, дотримання навіть цих принципів страхує дослідника від помилок і прорахунків. Усі ці правила виведено з багаторічної дослідницької практики, з набутого досвіду наукових шкіл Європи. Більшість з них сповідували провідні українські історики.

Що означає в історіографії принцип історизму? Це універсальне правило будь-якого наукового пізнання, однак в історіографії воно має певну специфіку, зумовлену особливістю генези історичних знань. Історизм вимагає від історіографа послідовно дотримуватись конкретно-історичного підходу до аналізу зародження і розвитку історичної думки, враховувати умови, у яких жив і творив той чи інший історик, у яких формувались його погляди, видавались праці.

Історизм передбачає конкретність вивчення історіографічного процесу, аналіз конкретної ситуації, характерної для розвитку історичних знань, диктує необхідність його аналізу в зв'язку з іншими процесами: політичними, філософськими, релігійними і т. д. Дослідити будь-яке явище в історіографії з позицій історизму означає з'ясувати, коли і за яких обставин воно виникло, які основні етапи в своєму розвитку пройшло і чим стало тепер.

Оскільки сама історична наука має системний характер, вивчення її розвитку можливе за умов дотримання принципу системності. Ще на початку ХІХ ст. позитивістська історіософія обґрунтувала багатофакторність історичного процесу, вплив багатьох чинників на події, явища, факти. На розвитку історичної думки позначається теж немало факторів, у т. ч. й розвиток суміжних знань: політологічних, економічних, правничих, філософських тощо. Часто приріст нових знань досягається лише на межі з іншими науками, в результаті їх взаємодії. Пізнати ці процеси можна лише на основі системного підходу, послідовного дотримання правила системності, яке орієнтує на комплексне розуміння історичних знань про Україну і зарубіжні країни, їх політичний, економічний, культурний, військовий розвиток. Принцип системності спонукає історіографа враховувати здобутки істориків не лише материкової України, а й української діаспори, забезпечити зріз цілісності української історичної думки.

Загальним і обов'язковим правилом історіографічного дослідження є принцип об'єктивності, який вимагає максимальної вираженості в оцінках кожного історіографічного явища, співставлення різних точок зору на нього. Зазвичай у кожному дослідженні взаємодіють дві сторони: дослідник, тобто суб'єкт, і об'єкт вивчення, при цьому домінуюча роль належить суб'єктивному фактору, що робить неможливим досягнути абсолютної об'єктивності. Однак це зовсім не означає, що історіограф не повинен прагнути до максимальної об'єктивності, а це значною мірою залежить від того, наскільки об'єктивно здійснено відбір історіографічних джерел, їх аналіз та інтерпретацію.

Важливе значення в історіографії має принцип всебічності, який органічно пов'язаний з принципами системності та об'єктивності. До історіографічного процесу, до будь-якого явища в розвитку історичної думки необхідно підходити всесторонньо, аналізувати його з усіх боків. Дослідник, який вивчає феномен української історичної думки, повинен виявити і дослідити всі джерела, що містять відомості про її розвиток, простежити всі напрями, течії, наукові школи, персоніфікувати внесок кожного історика в розвиток науки. Всебічність передбачає врахування впливу на продукування

історичних знань не тільки внутрішніх чинників, а й зовнішніх.

Неодмінною умовою успіху історіографа є дотримання принципу наступності (спадкоємності) наукового пізнання, який застерігає від односторонності і суб'єктивізму, забезпечує максимальне наближення історіографічного дослідження до тенденцій розвитку самої історичної науки. Правило наступності або спадкоємності віддзеркалює логіку розвитку знань, за якою нове знання продовжує або замінює старе. Наступність у розвитку історичної науки є неодмінною його рисою, що відбиває здатність нових генерацій істориків продовжувати дискурси попередніх поколінь, збагачувати і примножувати наукові традиції. Кожен новий етап розвитку української історичної думки спирається на досягнення попередніх етапів, на критичне їх переосмислення, виступає логічним продовженням, поглибленням вивчення як окремих проблем, так й історії в цілому. Наступність виступає однією із закономірностей розвитку історичної науки, пізнання якої дозволяє історіографу виявити провідні його тенденції, встановити співвідношення старих і нових знань, реальну величину їх примноження. Саме у такий спосіб реалізується прогностична функція історіографії, спрямована на подальші дослідження, окреслення проблем, тем, питань, які варті вивчення.

Варто зазначити, що порушення або ігнорування навіть одного з зазначених методологічних принципів неминуче негативно позначиться на повноті і достовірності історіографічного дослідження.

2. *Періодизація української історіографії.* Предметом української історіографії є процес зародження і розвитку української історичної думки. Його пізнання дозволяє виявити провідні тенденції і закономірності нагромадження і збагачення історичних знань, виокремити появу нових концепцій, поглядів не лише на історію України, а й на всесвітню історію. Якщо врахувати, що історіографічний процес має просторово-часові виміри, то всебічно дослідити його можна за умов застосування методів періодизації.

Під періодизацією історичної науки, становлення і розвитку історичної думки розуміють науковий метод, що передбачає Систему процедур, прийомів і способів, спрямованих на виділення в історіографічному процесі найбільш важливих епох, періодів, етапів за спільними ознаками і критеріями.

Період в історіографії – це умовно окремих відрізок часу в історіографічному процесі, який характеризується рядом спільних рис, відмінностей і особливостей у порівнянні з іншими періодами, має свій початок і відносну завершеність.

Основа періодизації становлять певні правила або критерії, тобто ознаки чи їх сукупність, які й служать мотивацією виділення періодів. Про які критерії періодизації йде мова в українській історіографії? По-перше, це найважливіші рубежі світової і української історії. Існуюча періодизація історії України є тим тлом, на якому аналізується українська історична думка. По-друге, зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному і духовному житті, які змінили або

істотно вплинули на характер і зміст історичних знань, історичної думки. Йдеться, зокрема, про зародження писемності, утворення давньоукраїнської державності, запровадження християнства, розвиток друкарства, поширення просвітництва, фотографії, звукозапису і т. д. По-третє, це поява нових історичних праць, які стали важливою віхою у формуванні історичної думки. До них можна віднести, наприклад, появу Київського літопису, «Повісті минулих літ», козацьких літописів, «Історії Русів», «Історії України-Руси» М. Грушевського і т. д. По-четверте, заснування осередків і товариств, наукових інституцій історичної науки, історичних шкіл, формування течій і нових напрямів історичної думки, виникнення нових історичних часописів і видань тощо.

Застосовуючи згадані та інші критерії періодизації, можна окреслити вісім основних періодів розвитку української історичної думки і науки. Їх витоки сягають у дохристиянські часи, коли у свідомості протоукраїнців побутували найпростіші, нерідко примітивні уявлення у вигляді міфів, легенд, переказів, інших жанрів усної творчості, запам'ятовування подій і фактів, їх усної передачі.

Окреслимо *вісім* основних періодів розвитку української історичної думки і науки. Їх *витоки* сягають у дохристиянські часи, коли у свідомості протоукраїнців побутували найпростіші, нерідко примітивні уявлення у вигляді міфів, легенд, переказів, інших жанрів усної творчості, запам'ятовування подій і фактів, їх усної передачі.

Перший період української історичної думки пов'язаний з княжою добою, з історією Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав.

Другий період охоплює козацько-гетьманські часи. Зародження українського козацтва, заснування Запорозької Січі, держави Богдана Хмельницького, Гетьманщини, розвиток шкільництва, братств, колегій, діяльність учених Острозької та Києво-Могилянської академії – все це помітно вплинуло на розвиток історичних знань, позначилось на формуванні козацької історіографії, сприяло вивченню історії в системі освіти, поширенню історичних знань у суспільстві.

Особливість *третього* періоду, який охоплює другу половину XVIII – початок XIX ст., полягає в тому, що він дав перших професійних істориків і заклав основи української історичної науки. Праці С. Лукомського, П. Симоновського, В. Рубана, Рігельмана, літературно-філософські твори Г. Сковороди, О. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича, Я. Головацького та ін.

Середина XIX ст. – це *четвертий* період, який представлений працями істориків, що заклали національні традиції української історіографії. Університети у Львові, Харкові, Києві, Одесі, а згодом і в Чернівцях, Київська археографічна комісія, Київський архів давніх актів, Товариство Нестора Літописця стали важливими осередками вивчення українських старожитностей, збирання і публікації джерел, написання наукових... Внесок в історичну науку праць М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша та ін.,

а також глибокий слід на формування національної історичної свідомості українського народу мала літературно-художня і публіцистична творчість Тараса Шевченка.

Остання чверть XIX – початок XX ст. складають *п'ятий* період, який остаточно утверджує українську національну історичну науку як окрему, тобто за межами російської і польської історіографій. Наукова творчість В. Антоновича та його учнів, діяльність Київської історичної школи документалістів, Наукового товариства імені Шевченка, синтез історії України, здійснений М. Грушевським, його наукова школа істориків у Львові, створення Українського наукового товариства в Києві – все це завершило процес виокремлення української історіографії як національного феномену, що відіграв важливу роль у формуванні ідентичності українського народу. Вагомий внесок у збагачення української історичної думки, її європеїзацію зробили М. Драгоманов, Б. Грінченко, І. Франко, Леся Українка, Д. Донцов та ін., які сприяли прилученню української історіографії до західноєвропейських цінностей. Вершиною цього періоду стала Українська революція 1917–1920 рр., з якою пов'язані не тільки відновлення національної державності України, її незалежності та соборності, але й могутній поштовх розвитку української історичної думки, формування її національно-державницького напрямку.

Шостий період – це 20-ті – початок 30-х років XX ст., коли під натиском більшовицьких збройних сил Українська революція задихнулася, а на Україну було експортовано тоталітарний режим, водночас західноукраїнські землі, Буковина, Ізмаїльщина, Закарпаття опинилися під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини. Особливість цього періоду української історіографії в тому, що інерція Української революції ще на тривалий час забезпечила розвиток національної історіографії як на материковій Україні, так і в українській діаспорі.

У *сьомому* періоді, що тривав з середини 30-х до другої половини 80-х рр. XX ст., чітко простежуються що не менше три підперіоди, або етапи, у розвитку української історичної науки. Це – остаточно заідеологізованість офіційної історіографії в УРСР, нова хвиля спалаху національної свідомості істориків у роки Другої світової і радянсько-німецької воєн та поповнення наукових сил української діаспори. Поява на еміграції О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, інших істориків, заснування Українського історичного товариства і часопису «Український історик» остаточно утвердили своєрідну двоколісність української історіографії: наукової в діаспорі і заідеологізованої в УРСР.

Для 30–80-х рр. XX ст. характерні, з одного боку, енциклопедизація історичних знань, а з другого боку – створення ряду ідеологем, які надовго догматизували історичну науку. Двоколісність розвитку української історичної науки на материковій Україні та в діаспорі, ідеологічне протистояння між двома її течіями, їх своєрідна змагальність і перевірка на життєвість дали поштовх до аргументації точок зору, водночас засвідчили глибоку кризу і безперспективність радянської історіографії.

Восьмий, або сучасний, період започаткований на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. і пов'язаний, головним чином, із рухом за суверенізацію і відновлення державної незалежності України, з відродженням національних традицій української історіографії, досягненням її соборності. Для цього періоду характерне банкрутство партійно-класової методології, ліквідація контролю над діяльністю істориків, дерусифікація установ історичної науки і наукових видань, створення нових інституцій, повернення праць В. Антоновича, М. Грушевського, М. Аркаса, О. Єфименко, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та ін. До честі більшості колишніх радянських істориків можна віднести те, що вони зуміли дистанціюватись від ідеологічних схем і нашарувань тоталітарної Доби, розірвати з пануючою в СРСР методологією історичних досліджень, прилучитися до національних традицій української історіографії.

3. Література з української історіографії.

З української історіографії вже існує деяка наукова і навчальна література. З огляду на специфічний характер даного курсу лекцій вважаємо доцільним обмежитися стислим оглядом лише найважливіших навчальних посібників, що побачили світ здебільшого у ХХ ст.

Не втратив свого наукового і дидактичного значення посібник Д. Дорошенка «Огляд української історіографії», побудований на матеріалах лекцій, прочитаних в Українському вільному університеті у Празі. Його було вперше опубліковано у 1923 р. в Празі і репринтно відтворено в 1996 р. у Києві. Початок української наукової праці в царині історії Д. Дорошенко пов'язував з найдавнішими літописами княжої доби, які зафіксували витoki національної свідомості і державницьких почуттів українців. Продовжувачами літописних традицій Києва і Галича історик вважав литовські літописи та синодики XIV–XV ст. Літературу XVI–XVII ст., зокрема Густинський, Львівський, Подільський літописи, «Кройніку» Ф. Сафоновича, «Пересторогу» Ю. Рогатинця, Синописис І. Гізеля Д. Дорошенко пов'язував із зародженням і розвитком українського козацтва, піднесенням національно-визвольного руху, кульмінацією якого стала доба Хмельниччини.

Особливу увагу в «Огляді...» приділено козацьким літописам: Самовидця, С. Величка, Г. Граб'янки, творам П. Симоновського, С. Лукомського, мемуаристиці Балака-Божка, М. Ханенка, Я. Марковича, А. Апостола та ін.

Серцевину «Огляду...» становить українська історична наука періоду XIX – початку ХХ ст., з яким автор пов'язував становлення її національних форм, цілісності в межах усіх етнічних українських земель. Д. Дорошенко зробив аналітичний огляд праць М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Зубрицького, І. Шараневича, О. Барвінського, О. Лазаревського, О. Левицького. Він вичленив внесок у національну історіографію вислідів В. Липинського, Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Василенка, С. Томашівського та інших істориків. Концептуальне значення праці

Д. Дорошенка зумовлюється синтезом української історичної думки, доведенням її цілісності, обґрунтуванням принципу наступності її розвитку.

Значення цієї та інших історіографічних праць Д. Дорошенка полягає і в тому, що в них віддзеркалене ставлення автора до розвитку історіографії, в т. ч. в радянські часи. Вони започаткували цілу серію вислідів істориків української діаспори, радянської історіографії, зокрема М. Андрусяка, І. Кревецького, Б. Крупницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Я. Пеленського, С. Горака, Т. Мацьківа, Л. Винара та ін.

Взаємозалежність та взаємообумовленість розвитку української історичної думки та націотворення наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. ґрунтовно дослідив В. Масненко, проаналізувавши історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського.

Важливі проблеми розвитку української історіографії порушені у працях О. Удода. Особливу увагу автор акцентує на ролі історичної науки у формуванні духовних цінностей українського народу, розкриває негативний вплив на її зміст та аксіологічні функції сталінської ідеологізації історії 30-х років ХХ ст.

Вагомий інформаційний потенціал містять праці, присвячені творчості та науковій спадщині видатних українських істориків. На особливу увагу заслуговують біографічні творчі нариси про українських істориків А. Іванка. Докладніші відомості про цю і подібну літературу подаються у відповідних лекціях. До того ж треба мати на увазі, що основні знання з української історіографії студенти почерпнуть у процесі самостійного вивчення творчої спадщини українських істориків.

Отже, короткий огляд наявних посібників та іншої навчальної літератури з української історіографії засвідчує, що цей перелік досить скромний. Його можна розглядати лише як перші кроки до створення високопрофесійних і якісних підручників та посібників з цієї проблематики.

Загальні висновки.

Підсумовуючи питання, викладені в цій лекції, можна зробити наступні висновки:

Методологію української історіографії становлять загальні принципи (правила) та система методів історіографічного дослідження, застосування яких дозволяє з'ясувати витоки, зародження та основні етапи розвитку української історичної думки. Одним із дослідницьких методів є періодизація розвитку української історичної науки. На основі опрацьованих критеріїв виділено вісім історіографічних періодів, для кожного з яких характерні спільні ознаки та певні особливості. Періодизація дає ключ для розуміння провідних тенденцій і закономірностей розвитку української історичної науки, зокрема безперервності, історіографічного процесу, спадкоємності національних традицій тощо. Українська історіографія як галузь знань і навчальна дисципліна має свій понятійно-категоріальний апарат і навчальну літературу.

Запитання для самоконтролю

1. Що розуміють під методологією історіографії?
2. Назвіть і дайте коротку характеристику основних принципів історіографічного дослідження.
3. Якими дослідницькими методами послуговується українська історіографія?
4. Що означають поняття «історіографічний процес» та «історіографічна

ситуація»?

5. Що спільного і в чому різниця між поняттями «історичний факт» та «історіографічний факт»?

6. У чому полягає значення періодизації розвитку історичної науки, які її основні критерії?

7. Назвіть основні періоди розвитку української історичної думки.

ТЕМА 3. ВИТОКИ ТА ЗАРОДЖЕННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ. ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ КНЯЖОЇ УКРАЇНИ-РУСИ

Мета: з'ясувати, як і коли зародилися на українських землях найпростіші уявлення про історію, як трактували її язичники і християнські проповідники, розкрити поворотну роль писемності для фіксації історичних подій і формування історичних знань. Висвітлити процес нагромадження історичних знань у Київській Русі, Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах, з'ясувати значення історичних творів світських і церковних мислителів княжої України для формування історичних поглядів українського середньовічного суспільства.

План

1. Міфологія та усна народна творчість як носії найдавніших історичних уявлень.
2. Теологічні трактування історії.
3. Історичні знання княжої України-Русі.

1. Міфологія та усна народна творчість як носії найдавніших історичних уявлень.

Українська історична думка має давню історію. Її зародження і розвиток невіддільні від етногенезу українського народу, формування його національної культури, духовності та свідомості. З'ясувати джерела і витоки української історичної думки неможливо без заглиблення у найдавніші часи, коли на землях сучасної України зароджувалось людське життя. Культура трипільців і кіммерійців, історія доби скитів, сарматів, скіфів, грецьких міст-колоній в Причорномор'ї, найдавніших слов'янських поселень, державної організації антів, їх світобачення - все це генетичні складові і передпоріг того етнічного утворення, що склало народ України-Русі, його культуру, а отже, заклало перші камені в розуміння історії.

Міфологія з грецького перекладається як сукупність міфічних переказів, оповідей, як знання або наука про міфи.

Міфи – це різновидність усної творчості народу, в якій переважають фантастичні або легендарні уявлення про навколишній світ. Для первісного суспільства було характерне міфологічне мислення, в якому поєднувалися реальне і фантастичне, історичне і космічне узагальнення дійсності. Міфи – це своєрідний літопис боротьби добра і зла, радощів і печалі, нового і старого.

Періодизацію української історичної думки, зародженню історичних знань у писемному вигляді передувала тривала доба усної народної творчості, традиції якої продовжуються до наших днів. Наші прапредки творили міфологічну картину навколишнього світу, шукали у віруваннях відповіді на запитання про походження людського життя, про долю людини. Історіографія має надто мало свідчень щодо характеру, змісту та рівня історичних уявлень наших пращурів. Ось чому доводиться звертатися до

творів зарубіжних авторів, речових джерел, здобутків археології, історичних аналогій, гіпотез, припущень, застосовувати методи ретроспективи та моделювання.

Важливим розділом давньоукраїнської міфології є християнські міфи, що стали продуктом витіснення язичництва і поширення християнства. Це міфи про богів – творців світу, надприродних героїв. Хоч вони зазнали певного візантійського впливу, але зберегли народний світогляд як національну підвалину історіософії праукраїнців.

У міфах міститься величезний пласт культурної спадщини кожного народу, частка його історії. Міфи – це не стільки синонім легенди, скільки найглибше самовираження кожного народу, стрижень специфіки його історичної свідомості та самобутності.

Кожен народ, у т. ч. й український, витворив свою міфологічну систему, яка поряд з багатьма спільними рисами міфів взагалі має немало своєрідних, специфічних особливостей.

Міфологічно-язичницькі погляди на звірів, тварин, птахів, на демонічні істоти, які наділялися людськими рисами, засвідчують визнання пріоритету людини, символізацію всіх різновидів її життя, праці, сподівань. Повір'я протоукраїнців сповнені символічних образів Правди і Кривди, Долі і Недолі, Добра і Зла. Ремесло і його предмети теж уявлялися як жива і мудра істота, як дух або демон, що скеровує певні види робіт.

Поряд з міфами значний пласт найпростіших історичних уявлень містять *легенди*. На відміну від міфів, що дають фантастичні, символічні уявлення про минуле і навколишній світ, у легендах діють конкретні історичні персонажі, фігурують реальні події і факти життя, хоча нерідко вони видаються неймовірними, вигаданими, казковими. У легендах відображалася героїчна боротьба одноплемінників проти кочівних нападників, хоробрість предків, їх кмітливість, хитрість. З кожним новим поколінням легенди діставали нове життя, осучаснювалися і в такий спосіб витворювали живий ланцюг інформаційної усної історії. Згодом поняття «легенда» дістало ще одне значення як пояснювального напису над історичними пам'ятками – брамами, тексту на пам'ятниках, монетах, картах. У середньовіччі легендами називали біблійно-релігійні твори з життя святих тощо.

Носієм історичних уявлень та відомостей про деякі конкретні факти з історичного минулого виступають інші жанри фольклору. Дослівно це народні знання, творчість. За понад два тисячоліття наш народ створив винятково оригінальні перекази, думи, історичні пісні, казки, прислів'я, приказки, в яких зафіксоване його світорозуміння, в т. ч. й погляди на історію. Носієм історичних поглядів виступали не тільки історичні, а й календарно-обрядові пісні (веснянки, купальські, весільні та ін.), які відбивали циклічність подій, їх змінюваність і повторюваність.

Усні оповідання, перекази, казки, пісні, думи проникнуті возвеличуванням хоробрості, кмітливості своїх предків, одноплемінників, неприязні до агресивних племен і їхніх звичаїв. Кожне наступне покоління

успадковувало від попередніх фольклорних сюжети, мотиви, образи, стиль, збагачувало їх новим розумінням дійсності. Поширеною формою усної творчості були оповіді-спогади очевидця про надзвичайні пригоди, повчальні історії, цікаві випадки з життя, які найбільше впливали на формування історичного мислення. Цей жанр бувальщини причетний до витоків щоденників, спогадів, мемуарної літератури.

Дослідники фольклору переконливо довели, що задовго до офіційного хрещення України-Русі, до появи писемності у полян, деревлян, сіверян, волинян та інших давньоукраїнських племен склалася самобутня усна творчість, своєрідна міфологічна система поглядів на навколишній світ, походження людей, їх минувшину. Провідна роль у заснуванні Києва і творенні Київської держави належала полянам, яких літописець називав «мужами мудрими і смисленими». Іншими словами, засобами усної творчості наші предки виражали свої уявлення про минуле і сучасне, найпростіше розуміння історії.

Отже, витoki української історичної думки сягають у дослов'янські та ранньослов'янські часи, у добу язичництва, вони кореняться у міфологічних та міфоепічних уявленнях праукраїнців про минуле і сучасне навколишнього світу, про сили природи. На підвалинах їх примітивного світогляду виростили погляди, що мали історичний компонент світосприйняття.

Аналіз міфів, легенд, інших жанрів усної народної творчості дозволяє простежити, як поряд з фантазією склалися елементи реального знання, як формувалися погляди на час і простір, на минуле, що повторюється.

2. *Теологічні трактування історії.*

Передісторію української історичної думки ув'язують з міфологічно-релігійними уявленнями про історичні події, що склалися у тих слов'янських племен, які згодом утворили давньоукраїнську народність. Осмислення явищ природи, подій у людському суспільстві характерне для народного світогляду праукраїнців, який формувався під впливом їх життєдіяльності, суспільної організації праці і побуту. Поляни, деревляни, сіверяни, волиняни та інші племена сформували своє світобачення, свій стиль мислення, свої орієнтири і цінності суспільного життя, свою культуру, насамперед як хлібороби. Вони розвивали унікальну, побудовану на спільному розумінні явищ природи, звичаїв, релігію, що фігурує в літературі як язичництво, або сонцепоклонництво. Це була природна релігія, яка обожнювала минуле і сучасне життя, доводила його вічність.

Язичництво розвивало міфологічну схему історії, яка утверджувала залежність людського життя від сил природи, від її циклічної змінюваності. Воно спиралося на одухотворення предметів, сил і явищ природи, наділення їх людськими ознаками, вірою в існування душі та духів, тобто сповідувало анімізм. Обожнювання природи, поклоніння багатьом богам, які уособлювали її явища, навколишні предмети, рослини, сприяло утвердженню у суспільній свідомості ідеї природного начала всесвіту, його розвитку в часі та просторі.

Дохристиянська віра українців характеризувалася політеїзмом, тобто

багатобожжям, ув'язувалася з поклонінням цілому пантеону язичницьких богів, більшість з яких символізували явища самої природи, а через них сприймалося і минуле. Серед найголовніших богів виділялися Дажбог, або Сонце-бог, який сприймався як творець людини, ідеал правди, справедливості, світла, святості. Перун – бог грому, блискавки і дощових хмар. За ними по значимості йшов Волос – бог скоту, свійських тварин, далі Позвізд (Похвіст) – бог повітря, погоди і негоди. Ідол Ладо уособлював радість, веселість, благополуччя, а Купало вважався захисником земних плодів. Був ще бог Коляда як символ свят та празників. Усі ці та інші боги наших предків «жили» разом з людьми на землі, в минулому і тепер, допомагали їм або завдавали шкоди. Всі вони мали й місцеві назви та характеристики, у певні часи різні слов'янські племена мали й власних богів. До найголовніших богів відносять не тільки Дажбога і Перуна, але й Сварога – бога вогню, Стрибога – бога вітрів та ін. Як божества розглядалися також русалки, мавки, водяники, лісовики, домовики, оповіді про яких надовго зберегла народна пам'ять. Віра у цих та інших богів засвідчувала й певні історичні уявлення про навколишній світ, його минулий розвиток, про людські цінності.

Отже, наші пращури були сонцепоклонниками або язичниками. Сонячна релігія найповніше відбивала в їх світогляді єдність з природою, з рідною землею. Деякі автори називають її вірою предків, або рідною українською національною вірою, яка мала певний історичний зміст, була виявом найпростіших історичних уявлень.

Починаючи з кінця VIII – початку IX ст. на землі праукраїнців дедалі ширше проникає християнство, яке вносило глибинні зміни у їх світогляд, у розуміння історичного процесу. Християнство, маючи власну історичну схему, чітко визначило історичний час, окреслило розвиток людського суспільства в просторово-часовому вимірі. Піднесенню Києва, становленню його як форпосту Києво-полянської держави сприяли численні грецькі і болгарські місіонери і проповідники християнства, спорудження тут християнських церков. На місцях, де стояли ідоли язичницьких богів, поставали церкви або божниці.

Поступове поширення християнства не перервало механічно культурно-історичний процес, пов'язаний з язичництвом, оскільки на тривалий час склалося своєрідне поєднання обох вір: язичницької та християнської, розгорнувся «діалог» їх світоглядних орієнтирів. Навіть після офіційного запровадження християнства як державної релігії Київської Русі ще довгий час русичі-українці поклонялися своїм богам, дотримувалися усталених звичаїв, обрядів, традицій. Протягом кількох століть на давньоукраїнських землях органічно поєднувалися дві релігії: сонячна і християнська. Відомо, що християнство було вимушене частково пристосуватися до багатьох обрядових звичаїв язичників, запозичити традиції та понятійний апарат їх релігій.

Прийняття і поширення християнства внесло істотні зміни у формування історичної свідомості українців, у сприйняття історичних подій,

ставлення до минулого. Християнство як «історична» релігія стверджувало тримірність історичного часу: від минулого, тобто від «створення» світу, через сьогодні до майбутнього «страшного суду», яким, за Біблією, завершиться історія світу і розпочнеться Царство Боже. Сама ж історія людства розділялася на дві ери: до Різдва Христового, як передісторія, і після народження Христа, тобто справжня історія. Принципове значення мала ідея смерті та воскресіння Ісуса Христа, поділ історії на час Бога-Отця і час Бога-Сина.

З християнством утверджувалася нова ідея історії, за якою всі події, явища йдуть від всемогутнього Бога. Воно спонукало формування нової філософії історії, тобто осмислення її як єдиного історичного процесу, як розвитку. Християнство сповідує возвеличування предків, і це теж споріднювало його з народними традиціями. Відомо, що однією з найдавніших традицій праукраїнців-язичників було поклоніння предкам, ідеалізація їх звичаїв, традицій. За допомогою релігійних святкувань, дотримання успадкованих звичаїв, традицій виявлялося ставлення до історичного минулого. На думку багатьох етнографів, ще в дохристиянські часи на землях України зародилося писанкарство. Очевидно, сакральне (священне) ставлення до яйця базувалося на одному з міфів про створення світу з яйця. Писанки символізували вічність світу, воскресіння правди, торжество справедливості. Історичне забарвлення носили «проводи» покійників після весняних святкувань, що мало сприяти гарному врожаю на полях. Отже, християнські ідеї запроваджувалися не механічно, а трансформувалися в українську ментальність.

У народній мові наших пращурів-язичників застосовувалися такі поняття, як «Бог», «молитва», «рай», «пекло», «небо», «свято» та ін. Увагу до минулого і майбутнього людини привертало ворожбити, чарівники, знахарі, набувала поширення ідея посмертного життя у вирії – чарівному саду, що згодом християнство визначить як рай для праведників. Іншими словами, у свідомості праукраїнців сформувалося міфологічно-релігійне розуміння історичного ланцюга: минуле, сучасне і майбутнє, в якому людина завжди перебувала посередині цієї тріади.

Спрощеним виглядав би підхід, ніби історичні знання після прийняття християнства в Україні-Русі розвивалися лише шляхом запозичення інтелектуальних надбань Візантії, Болгарії, західноєвропейських держав. У християнському світогляді українців продовжували домінувати власні уявлення і погляди на «модель світу» і людське суспільство, на історичний процес, що ґрунтувалися на слов'янській міфології, народній творчості. Києворуська історична думка намагалася поєднати язичницьке тлумачення взаємин природи і людини з християнським трактуванням божественної природи світу, земного і духовного життя. Як посередники між земним і духовним світом, носії його єдності та цілісності розглядалися Богоматір Діва Марія, архангел Михаїл, інші янголи.

Взаємодія християнського і народного світорозуміння сприяла поширенню плюралістичних поглядів на минуле людського суспільства, його

взаємини з природою. При цьому проблеми людини, її моралі, її внутрішнього світу, почуттів, зав'язків з матір'ю-землею висувалися на передній план.

Таким чином, розглянуті нами теологічні, тобто релігійні трактування історії засвідчують ряд спільних ознак сонцепоклонників та християнського розуміння походження світу, пояснення навколишнього життя, взаємозв'язку людини і природи. Язичницьке і християнське осмислення історії стали важливими віхами на шляху нагромадження уявлень з історії людства, описування і трактування подій та явищ, їх розуміння, заклали перші камені у зародження наукових знань. І хоч теологи не виділяли історію в переліку наук, розглядаючи її як компонент християнської літератури, ув'язуючи її з риторикою, своїми працями і проповідями вони сприяли кристалізації виховної функції історичних знань, утвердженню добра і справедливості, християнської моралі. Християнство до його розколу на східну (православну) і західну (католицьку) гілки відіграло важливу роль в утвердженні цілісності Європи, формуванні спільної європейської історичної думки.

3. Історичні знання княжої України-Русі.

Княжа доба – винятково важливий і тривалий період української історії, який охоплює три етапи: Київська Русь, Галицько-Волинська і Литовсько-Руська держава, тобто від Аскольда і Діра до Люблінської унії 1569 р. У цю добу остаточно сформувався український народ як етнічна спільність, він створив свою державу – Київську Русь, спадкоємцем якої стало Галицько-Волинське князівство, виробив зусиллями своїх інтелектуалів власну систему поглядів на історію України-Русі. Розвиток українського народу був стриманий тим, що його землі опинилися під монголами, татарами, Литвою і Польщею.

Діяльність бібліотек стимулювала два основних канали приросту історичних знань і формування історичної свідомості суспільства. З одного боку, продовжувалось створення власної літописної історії, з'являлися релігійні та світські твори, проникнуті історичною спрямованістю, а з другого боку, завозилися книги з Візантії і західних країн, перекладалися і переписувалися твори зарубіжних істориків.

Великою популярністю користувалися перекладні історичні твори візантійських, болгарських авторів, а в Галичині були відомі польські та угорські твори. З руських літописів видно, що їх автори були обізнані з візантійськими історичними хроніками Іоанна Малали, Георгія Амартоли, константинопольського патріарха Никифора та ін.

3.1. Історичні погляди мислителів Київської Русі.

Серед мислителів Київської Русі поряд з князями були видатні літератори і літописці, філософи і богослови, перекладачі і публіцисти. В їх числі Никон Великий, Нестор, Сильвестр, митрополит-публіцист Іларіон, єпископ Кирило Туровський, митрополит Клим Смолятич, Данило Заточник та ін.

Історичні погляди київських князів, мислителів, книжників простежуються у найрізноманітніших їх творах: повчаннях, посланнях,

моліннях. Йдеться, зокрема, про праці Іларіона Київського, Луки Жидяти, Феодосія Печерського, Кліма Смолятича, Кирила Туровського, Данила Заточника та ін. Образу історії, звертанню до неї вони відводили домінуюче місце, вважаючи її повчальною.

Вершиною церковної і світської історичної думки Київської Русі став «Києво-Печерський патерик», який М. Грушевський називав «золотою книгою» українського письменного люду. Будучи твором агіографічним, він має чітко означене історичне і філософське спрямування.

3.2. Розвиток історичних знань у Галицько-Волинській державі.

З другої половини XII ст. почався розклад Київської Русі на удільні князівства, розгорнулася боротьба за київську спадщину. Державницьку традицію, засади права й українсько-руської культури підхопили і розвинули всі князівства, але найбільш повно Галицько-Волинська держава, що сформувалася внаслідок об'єднання зусиллями Романа Мстиславича в 1199 р.

Волинського і Галицького князівств, оволодіння Києвом і Переяславом. Сформувався потужний політичний організм, могутня держава, яка за розмірами не поступалася Священній Римській імперії. Вона опанувала більшу частину київської культурної і духовної спадщини, в т. ч. набутки в розвитку історичних знань. У Галицько-Волинській державі дістала подальший розвиток літописна традиція Києва. Ще до її утворення, як засвідчує «Повість минулих літ», на Волині і в Галичі літописання було досить поширеним, тут створювалися хроніки, історичні твори. Галицько-Волинському літопису передувала не тільки київська літописна традиція, а й місцеві літописи, що уклалися в Звенигороді, Тереховлі, Перемишлі. Однією з найдавніших повістей Галичини, яка дійшла до нас, була оповідь про осліплення в 1097 р. волинським князем Давидом Ігоревичем тереховлянського князя Василька Ростиславича. Саме цю «Повість про осліплення Василька», яка поєднувала в собі риси історичної і літературної оповіді, Нестор включив до «Повісті минулих літ».

Умовно Галицько-Волинський літопис ділиться на дві частини: Літописець Данила Галицького та Волинський літопис.

Перша частина починається з так званої Початкової Галицької повісті, з відомостей про загибель Романа Мстиславича, княжіння його дружини Анни і вступ на престол Данила, його вигнання з Галича і повернення, про боротьбу проти ординського ярма. Друга частина присвячена княжінням у Володимирі Волинському Василька Романовича, його сина Володимира та Мстислава Даниловича.

3.3. Історична думка українців литовсько-польської доби.

Незважаючи на розпад Київської Русі на окремі князівства, занепад Галицько-Волинської держави, монголотатарське панування, поступову колонізацію українських земель з боку Польщі, Угорщини, Литви, Туреччини, розвиток історичних знань на цих теренах не переривався, хоча й зазнав певного застою, деформацій. Численні літописні та інші тогочасні пам'ятки були понижені загарбниками. З 30-х рр. XIV ст. ослаблена міжусобицями та золотоординським ігом більшість українських земель

опинилася в полі зору Литовського князівства. Литовська присутність в українських удільних князівствах на перших порах сприяла їх звільненню від монголо-татар, пожвавленню господарського і культурного розвитку, але зрештою призвела до включення більшості українських земель до складу Великого князівства Литовського. Це докорінно змінило його характер і статус, перетворило, за оцінкою багатьох істориків, у Литовсько-Руську державу, в якій руський (український і білоруський) елемент відіграв домінуючу роль. Ця роль зумовлювалась не тільки більшою територіально-етнічною присутністю, а й вищим рівнем культури, освіти, релігії, організації суспільного життя, історичних знань. Українська і білоруська мови мали державний статус, застосовувались у службовому діловодстві, ними писались літературні та історичні твори. Тут ще тривалий час діяли норми звичаєвого і писаного українського права. М. Грушевський переконливо довів, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московське царство. На думку М. Антоновича, епоха Гедиміновичів (династія литовських князів) була для України продовженням князівського періоду державності, але без відповідного національного забарвлення.

Загальні висновки.

Витоки історичних уявлень і знань в Україні сягають у глибоку давнину і пов'язані з міфологічною свідомістю людей, з розвитком усної народної творчості. Свою систему поглядів на навколишній світ, на минуле і сучасне виробило давньоукраїнське язичництво. Винятково велике значення для розвитку історичних знань, суспільної історичної свідомості відіграло поширення християнства як офіційної релігії України-Русі. Християнство утвердило принципово нову ідею історії, в основі якої лежав провіденціалізм, розвинуло нове розуміння історичного часу. Поворотним етапом розвитку історичних знань, засобом фіксації подій і явищ історії, її дійових осіб стало зародження писемності, літописання. З давньоукраїнських літописів Київської держави, з «Повісті минулих літ» почався новий рубіж у розвитку української історичної думки, в нагромадженні знань про Україну-Русь і зарубіжні країни.

Розглянувши історичні погляди мислителів Київської Русі, розвиток історичних знань у Галицько-Волинській і Литовсько-Руській державах, можна зробити такі висновки:

а) основною формою історичної творчості і вираження поглядів на події, факти і явища у княжу добу були літописи, які створювали світські та церковні діячі. Найвидатнішими пам'ятками літописної історії України є Київський і Галицько-Волинський літописи, «Повість минулих літ» та ін.;

б) поряд з літописами носіями історичної думки виступали релігійно-проповідні, правничі та літературно-художні твори, більшість з яких, насичені конкретно-історичним матеріалом, використовували історичні факти для аргументації ідей єдності і незалежності Русі, захисту її цілісності, високих моральних якостей;

в) важливе місце у розвитку і поширенні історичних знань належало церкві та системі шкільництва. Християнська схема історичного процесу, просторово-часове трактування минулого, концепція провіденціалізму, якою було проникнуте і шкільництво, відіграли помітну роль у становленні історичної свідомості, розвитку історичної культури;

г) у княжу добу української історії у співвідношенні міфологічного, релігійного та філософського осягнення історії на перший план поряд із релігійним виходить спроба філософського осмислення історичних подій і фактів, ролі особи в історичному процесі, що заклало підвалини для розвитку наукових знань.

Запитання для самоконтролю.

1. Що означає «міфологічна історія» і яке її місце у витоках давньоукраїнської історичної думки?
2. Назвіть основні жанри усної народної творчості та вкажіть, яка їх роль у розвитку історичних уявлень і знань.
3. У чому полягає язичницьке розуміння історії?
4. Яке значення християнства для української історіографії?
5. Чому зародження писемності стало поворотним етапом у розвитку історичних знань?
6. З'ясуйте значення «Повісті минулих літ» для української літописної традиції і розвитку знань про княжу Україну.
7. Перелічіть основні літописні твори Київської Русі, розкрийте їх спільні та специфічні риси.
8. Яке значення біблійно-християнських творів для розвитку та поширення історичних знань?
9. У чому особливості та відмінності історичного змісту «Слова о полку Ігоревім» від літописів?
10. Чому Галицько-Волинський літопис вважають спадкоємцем київської літописної традиції?
11. Назвіть основні твори з української історії литовсько-польської доби. Доведіть їх взаємозв'язок з попередньою літописною традицією.

ТЕМА 4. ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ.

Мета: з'ясувати взаємозв'язок і взаємообумовленість зародження козацтва і зростання національної свідомості українців, розвитку історичних знань. Розглянути національні мотиви творчості мислителів XVI - початку XVII ст., монастирських літописів та історичні засади міжконфесійної конфронтації в контексті Берестейської унії.

План.

1. Українська історична думка на тлі утвердження Речі Посполитої.
2. Вплив українського козацтва на розвиток історичних знань.
3. Історичне підґрунтя міжконфесійної конфронтації.

Період XVI – початку XVII ст. займає важливе місце в історії України, в розвитку української історичної думки. Польсько-литовське зближення, утворення Речі Посполитої, її політика щодо України, геополітичні плани Московської держави нашкодили на зародження українського козацтва та його спротив, на зростання національної свідомості українського народу, осмислення ним своєї історичної окремішності. Рубіжним явищем стало утворення Запорозької Січі – державного осередку козацтва, форпосту розгортання національно-визвольного руху. Велику роль у цих процесах відігравали історичні знання. Водночас духовне, національно-культурне пробудження українців, оборона своєї самобутності стимулювали зростання інтересу до історії, пошук у минулому моральної підтримки для досягнення своєї мети. Міжконфесійна конфронтація, Берестейська унія активізували історичну мотивацію православ'я, пошук компромісів між Сходом і Заходом, стимулювали церковну і світську історичну думку, діяльність братств, шкіл, книгодрукування.

1. Українська історична думка на тлі утвердження Речі Посполитої.

На розвиток історичних знань, на формування історичної думки завжди помітно впливає суспільно-політична ситуація. Глибинні наслідки для історичної свідомості українців, як і їх долі в цілому, мали зародження на рубежі XV–XVI ст. українського козацтва – провідної верстви українського суспільства, а також Люблінська унія (1569) Литви і Польщі, за якою на політичній карті Європи в середині XVI ст. виникла нова держава – Річ Посполита. Тепер майже всі українські землі, окрім Буковини, Закарпаття, Причорномор'я, території майбутньої Слобожанщини, опинились під Польщею. Національне життя, національні традиції зазнали помітних втрат, почалася масована полонізація українського населення, поширення католицизму.

Водночас слід мати на увазі, що українська шляхта зрівнювалася у правах з польською, що Польща в культурному відношенні перебувала на вищому рівні, вона тісніше була пов'язана із західною цивілізацією, зазнала впливу Ренесансу та Реформації. З цієї точки зору включення українських земель до Речі Посполитої означало прилучення їх населення, його передової

верстви до західної культури і освіти, до здобутків польської і західноєвропейської історичної думки.

Українське поспільство, яке перебувало у складі Корони, так чи інакше опинилося в орбіті загальноєвропейських культурних процесів, пов'язаних з раннім Ренесансом, або Передвідродженням. Чимало вихідців із заможних українських сімей вчилися в університетах Кракова, Праги, Болоньї, де в цей період уже практикувалися лекції з історії та філософії, зокрема доби античності.

Особливо помітно на розвиток культури та історичних знань впливав Краків. Саме тут Швайпольт Фіоль у 1491 р. започаткував друкування українською мовою книг: «Октоїк» та «Часослов». Серед найдавніших авторів друкованих книг, зокрема астрологічного календаря «Прогностична оцінка 1483 р.», був відомий учений, виходець з Дрогобича Юрій Котермак, що навчався в Краківському та Болонському університетах, був доктором мистецтв і доктором медицини, учителем Миколи Коперника в Кракові, ректором Болонського університету. Гордістю і окрасою руських мужів вважався і Павло Русин з містечка Кросно, що недалеко від Перемишля. З їх іменами пов'язують і перші кроки українського гуманізму кінця XV – початку XVI ст.

Русинами, або роксоланами, називали себе такі діячі польсько-латинської культури, як Георгій Тичинський, Іван Туробинський, Станіслав Оріховський та ін. До речі, останній підтримував тісні творчі зв'язки з відомим польським істориком Мартіном Кромером.

У протестантських школах, гімназіях, що створювались під впливом Реформації в Дубні, Хмельнику, інших містах, охоче навчались українці. Водночас поширювались єзуїтські школи – своєрідні колегіуми, де зразкова освіта поєднувалася з католицьким вихованням. Історія, географія, космографія вивчалися тут латинською мовою.

Яскравим проявом українського руху проти польсько-католицької експансії стала діяльність братств – релігійних та культурно-просвітницьких організацій благодійницького спрямування. Одне з найдавніших українських братств виникло у Львові (1453), а згодом вони діяли у Луцьку, Острозі, Перемишлі, Галичі, Тернополі, Рогатині, Володимирі, Києві та інших містах. Шляхтянка Г. Гулевичівна подарувала Київському братству свій маєток під школу, ректором якої став Іов Борецький, що переїхав зі Львова. Велику допомогу школі надавав гетьман Петро Сагайдачний як прихильник національно-освітнього руху. У ній, як і інших братських школах, вивчали філософію, риторіку, які спирались на історичні знання, класичні мови, античні джерела, твори Арістотеля, Овідія, Лукіяна та ін. Частина української молоді не обмежувалась місцевими школами. Діти з шляхетських родин і козацької старшини виїжджали на навчання до університетів Кракова, Праги, Падуї, Віттенберга, Галле, Парижа, що ставало одним з каналів засвоєння історичних знань європейських країн.

Із подвижницькою діяльністю Костянтина Острозького пов'язана ще одна важлива сторінка в історії історичної думки, а саме заснування у 1578 р.

в Острозі друкарні. Тиражування книг друкарським способом стало другим за значенням після зародження писемності кроком на шляху продукування і розповсюдження історичних знань. У 1581 р. І. Федоров (Федорович) надрукував у Острозі «Хронологію» А. Рамші та Біблію¹ староукраїнською мовою, названу Острозькою. Повне видання Біблії відкривалося передмовою К. Острозького та віршами Г. Смотрицького. Ще до Острога з участю І. Федорова у Львові, а також у с. Дермані (нині Рівненська обл.) світ побачили «Апостол» і найстаріший у Східній Європі друкований підручник «Буквар». Вагомий внесок у розвиток друкарства, у розмноження церковної літератури і шкільних підручників зробило Ставропігійське братство у Львові (1589). Статус ставропігії (безпосередня залежність від патріаршої влади) мали Києво-Печерська лавра, Київське богоявленське братство, Манявський скит, а згодом і Межигірський монастир.

На рубежі XVI–XVII ст. друкарні створюються у Заблудові, Стрятині, Рогатині, Крилосі, а в 1616 р. – у Києво-Печерській лаврі, яку придбав архімандрит Єлисей Плетенецький. За 15 років у лаврській друкарні було видано 40 книг, деякі з них мали понад тисячу сторінок. Першою з них став «Часослов» – підручник для братської школи з передмовою Захарія Копистинецького. Коли митрополитом став Петро Могила, почалося друкування книг латинською і польською мовами, зокрема «Печерський Патерик» (1635) Люблінська унія спричинила помітні зрушення в суспільній та історичній свідомості українства. З кінця XVI – початку XVII ст. Річ Посполита посилювала колонізацію українського населення, активізувала наступ католицизму на «руську» віру, що не могло не викликати спротиву, піднесення національної самосвідомості, посилення інтересу до свого коріння, до власної історії.

Нерідко українська еліта в пошуках свого минулого, осмислення своєї історії наштовхувалася на проникнення польської, а згодом і московської історичних думок, які бачили в українцях лише гілку відповідних націй. В ряді компілятивних тогочасних літописах по суті не присутня власна, українська інтерпретація подій, а віддається перевага чужинським концепціям. Всіляко поширювалась ідея Сарматії як Праукраїни, зокрема у «Трактаті про дві Сарматії» Сфорца, у «Скіфській подорожі» італійського гуманіста Помпонія Лета, у «Трактаті» М. Мехновського, у «Хроніці...» М. Стрийковського, у памфлеті литовського автора трактату «Про норони татар, литовців та московитян» та ін. Однак на історичну арену вступала нова сила – українське козацтво, якому судилося захистити і утвердити національну самобутність та ідентичність українців.

Отже, після Люблінської унії різко змінився статус українських земель. Її наслідком стала поява на карті Європи нової держави – Речі Посполитої – федерації Литви і Польщі. За цією Унією тепер уже не тільки Галичина, але й Київщина, Волинь, Брацлавщина, інші землі опинилися під владою Польщі. Це стримувало розвиток національної самобутності, освіти і духовної культури українців, процес збагачення української історичної думки. Водночас Польща, будучи тісно зв'язаною із Західною Європою, виступала в

ролі містка, за допомогою якого українська історіографія засвоювала набуток західноєвропейської історії.

2. Вплив українського козацтва на розвиток історичних знань.

Останні десятиріччя XV ст. ознаменувалися зародженням в українському суспільстві нової сили – українського козацтва, якому судилося взяти на себе визвольну місію нації і справити помітний вплив на розвиток історичної думки. Його колискою стала Південна, або Степова, Україна, що виступала як буфер між Кримським ханством та володіннями литовських і польських правителів. Степ, або Дике поле, був місцем «уходництва» ще з княжих часів, а тепер в умовах чужинської експансії став притягальним місцем для осіб, що прагнули до вільного життя, тікали від рабства, від покарань. Перед небезпекою з боку кримських татар, які здійснювали набіги і пограбування українських земель, козаки набували статусу вартових, оборонців, захисників. Це в свою чергу привнесло у козацьку стихію елементи військової організації і дисципліни, спричинило заснування Січі на острові Хортиця, до чого був причетний князь Дмитро Вишневецький (1554). Січ, як своєрідний орден, поєднала простих козаків з незаможною шляхтою, з гордими шукачами лицарської слави, оборонцями своєї землі.

Козацтво з своїм державницьким центром на Запорозжжі справляло дедалі більший вплив на суспільний розвиток всієї України, на визвольний і просвітницький рух, що особливо відчувалося у Києві, Чигирині, Каневі, Переяславі, Черкасах та інших містах. Ідеї козацької вольності сягали Галичини, зокрема Львова, Луцька і т. д.

Зародження українського козацтва, перетворення його у провідну верству українського визвольного руху, утворення Запорозької Січі мало прямий і опосередкований вплив на розвиток історичних знань, на підвищення інтересу українського поспільства до своєї історії. Поява козацтва стимулювала піднесення освіти, діяльність братств, розвиток друкарства, що супроводжувалось нарощуванням історичних знань, зростанням національної свідомості українців. В опорі на історію провідники козацтва вбачали моральну підтримку своїх змагань за волю і незалежність України. Поява на Січі освічених людей, створення січових шкіл дали поштовх веденню щоденників, складанню хронік і козацько-старшинських літописів, що є характерним для середини та другої половини XVII ст.

3. Історичне підґрунтя міжконфесійної конфронтації.

Включення українських земель до складу Речі Посполитої загострило протистояння католицької та православної церков. Пошук компромісів привів до укладання в 1596 р. Берестейської унії, внаслідок чого утворилася Українська греко-католицька церква. Ідея унії мала своїх прихильників і противників як у Польщі, так і в Україні. Її укладення не поєднало церкви, не вирішило протиріч, а призвело до розширення міжконфесійної конфронтації, яка підігрівалась створеним у 1589 р. Московським патріархатом. У ході полеміки між представниками православної, католицької та греко-католицької (останню називали «уніатською») церков усі сторони постійно апелювали до історії, що в свою чергу стимулювало розвиток не тільки

релігійної, але й історичної думки. Кожна із сторін шукала історичного підтвердження своєї правоти. Ось чому видається доцільним зупинитися на історичному підґрунті міжконфесійної конфронтації, яка почалася ще задовго до Берестейської унії, була пов'язана з протестантською течією у конфесійному русі і продовжується поспіль понад чотири століття.

Політично-риторична література актуалізувала і продовжувала нагромаджувати знання з історії Київської держави, запровадження християнства, прищеплювала почуття причетності тогочасних політичних еліт українського суспільства: шляхти, князівських родів, козацької старшини до княжих традицій минулого, що мало важливе значення для утвердження національної ідентичності.

З огляду християнської парадигми, звернення полемістів до минулої історії давало підстави розглядати руський народ як такий, що має Богом дане право на самостійний розвиток на своїй землі, як такий, що повинен мати рівні права з поляками, литовцями і московитами, а значить неправомірним видавалося входження українських земель до Польщі. Оригінальне трактування поняття «руського народу» належить Мелетію Смотрицькому (1572–1633), яке він ув'язував не стільки з віросповіданням, скільки з історичною традицією, із спільністю мови, культури, обрядів і звичаїв, а також території українських земель, інкорпорованих за умовами Люблінської унії.

У творах інших тогочасних авторів українські землі ототожнювались з територією тієї держави, сакральним і політичним центром якої був Київ як етнічне ядро руського народу.

Водночас дедалі активніше стало міфологізуватися українське козацтво як виразник помислів цього народу, його передова верства, продовжувач княжих традицій. Зокрема, Захарій Копистенський проводив думку про те, що руські князі за певними пактами приєдналися до Королівства Польського, а значить, є підстави для виокремлення українських земель. До речі, його «Книга оборони...» на захист українських православних християн (1619–1622), яка була відповіддю на книгу уніатського архімандрита Л. Кревзи «Оборона церковної єдності», містить різноманітні відомості з історії церкви і світського життя. З. Копистенський у «Палінодії» (1621–1622) розглядає населення «Малої Росії» і «Великої Росії» як окремі гілки «Яфето-Руського покоління».

У більшості полемічних творів велику питому вагу займає історичний матеріал. У них досить рельєфно стала проводитися ідея спадкоємності і безперервності розвитку українського народу з часів княжої Русі зі столицею в Києві. Іов Борецький – викладач, а згодом ректор Львівської братської школи, один із засновників і ректор братської школи в Києві, Київський православний митрополит намагався примирити дві українські церкви – православну і греко-католицьку. У відомій «Протестації» (1621), він наголошував, що ми боремося за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили. Обстоюючи права козаків, він підкреслював, що вони з того племені, яке за Володимира, святого монаха руського, воювали Грецію,

Македонію, що їх предки разом із Володимиром хрестилися. Поряд з І. Борецьким активно обстоював православ'я М. Смотрицький, який у творі «Оборона виправдання» та інших обстоював право українців і білорусів на національно-релігійну свободу. Після тривалих роздумів він дійшов висновку, що вихід з конфронтації православних та католиків лежить у прийнятті міжконфесійної унії. Його «Міркування про шість розходжень» містять виклад основних розбіжностей між православною і католицькою гілками християнства. Трактату І. Борецького «Апологія моєї мандрівки до країв східних» православна церква оголосила анафему, оскільки в ньому був заклик до згоди і братерської любові, тобто до визнання унії. Нарешті, «Протестація» (1628) вийшла за межі чисто релігійні і була мемуарно-епістолярним твором. І. Борецький балансував між московською і польською орієнтаціями, а П. Могила і С. Косов виявляли більше лояльності до Польщі. Промосковська налаштованість більшою мірою характерна для І. Копинського, що був усунутий з митрополичої кафедри П. Могилою.

Памво Беринда (1560–1632), вважаючи себе «русином», у знаменитій праці «Лексикон...» розрізняв великоросів, русинів, білорусів, болгар, вказував на різницю «словенської» (церковнослов'янської) мови від рідної – «словяноруської».

Свою працю він побудував на різних джерелах, зокрема на «Острозькій Біблії», на працях Фуکیدіда, Плутарха, Арістотеля, Флавія та ін.

Підсумовуючи сказане про історичне підґрунтя міжконфесійної конфронтації в Україні в контексті Берестейської унії, слід ще раз наголосити, що кожна полемізуюча сторона шукала аргументи своєї правоти в історичній минувшині і в такий спосіб сприяла пошуку нових фактів з історії. Завдяки полемічним працям на рубежі XVI–XVII ст. дедалі ширше стала вживатися назва «Україна», хоча в церковній лексиці ще міцню тримався термін «Русь». Правда, польська література під поняттям «Україна» трактувала так звані «східні креси Речі Посполитої», а термін «Русь» найчастіше вживався стосовно Галичини. Полемічна література збагачувала не тільки філософську, але й філософсько-історичну думку, і вона сама по собі служила добрим стимулом логічного мислення, що мало важливе значення для формування історичної свідомості, розвитку філософії історії.

Загальні висновки

У період XVI – початку XVII ст. українська, історична думка продовжувала збагачуватись, хоча її розвиток наштовхнувся на ряд об'єктивних труднощів, що стримували його. Включення українських земель до складу Речі Посполитої означало, з одного боку, прилучення України до польської і західноєвропейського історіографічного процесу, а з другого боку, політика полонізації та насильницької католизації українського населення, що її проводили польські власті, вела до нищення його національної самобутності, історичної пам'яті. Порятунком від денационалізації українців стало зародження українського козацтва, перетворення його у провідну верству українського поспільства, утворення Запорозької Січі, наростання під впливом козацтва національно-визвольного руху і спротиву Речі Посполитій, кримським і турецьким набігам.

Під впливом козацтва підвищувалась національна свідомість українців, їх потреба глибше пізнати свою історію, зростав інтерес до освіти. Нарощуванню історичних знань сприяла діяльність братств, заснування братських шкіл, Острозької академії та Київського

колегіуму. Важливе значення для тиражування церковної і світської літератури, шкільних підручників мали зародження і розвиток книгодрукування. Релігійна полеміка навколо

Берестейської унії, подвижницька діяльність і творчість І. Борецького, Є. Плетенецького, К. Саковича, М. Смотрицького, П. Могили та інших помітно збагатили знання про окремішність українського народу, його історії, культури, мови, релігії, сприяла усвідомленню необхідності боротьби за національне визволення.

Запитання для самоконтролю

1. Як позначилися на розвитку української історичної думки Люблінська унія і включення України до складу Речі Посполитої?
2. У чому виявився вплив на розвиток історичних знань зародження українського козацтва і утворення Запорозької Січі?
3. Розкрийте значення книгодрукування для поширення знань і формування історичної свідомості українського поспільства.
4. Як проявилася роль братських шкіл та Острозької академії в розвитку історичних знань?
5. Назвіть імена церковних і громадсько-культурних діячів, чия творчість і подвижницька діяльність прислужилися українській історичній думці.
6. Чому в процесі міжконфесійної конфронтації на тлі Берестейської унії конфліктуючі сторони вдавалися до історії і який вплив мала полеміка на розвиток історичної думки?

Тема 5. НОВІ ЯВИЩА В РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Мета: з'ясувати зародження нових ідей і явищ в українській історичній думці під впливом просвітництва та раціоналізму, розкрити роль Києво-Могилянської академії у розвитку історії та вихованні професійних істориків, з'ясувати зародження нових ідей і явищ в українській історичній думці під впливом просвітництва та раціоналізму, показати зародження антикварної та археографічної діяльності і її значення для української історії та її документалізації.

План.

1. Українська історіографія в контексті ідей просвітництва та раціоналізму.
2. Києво-Могилянська академія – потужний осередок розвитку історичних знань.
3. Початок антикварної і археографічної діяльності та перші спроби документалізації української історії.

XVIII ст., зокрема його перша половина і середина, – дуже важливий період на шляху становлення української історичної науки. З одного боку – це гостра боротьба за збереження Гетьманщини – автономного державного утворення України у складі Московської імперії, початок його руйнування, розвиток Слобідської України, посилення русифікації і полонізації українського народу, піднесення національно-визвольного руху на Наддніпрянщині і в західноукраїнських землях. З другого боку – це остаточне виокремлення історичної науки з літературно-наукової творчості в країнах Західної Європи, потужний розвиток просвітництва, зародження раціоналізму в історіософії, що прямо або опосередковано впливало на українську історичну думку. Вона збагатилася рядом нових літописно-історичних творів, які, продовжуючи княжо-козацьку літописну традицію, започаткували новий рубіж історичної творчості – перші кроки щодо застосування принципів науки до осмислення історичних подій і явищ. Помітними стають спроби документалізації історичних праць. Поспіль за літописами С. Величка, Г. Граб'янки з'являються твори істориків С. Лукомського, П. Симоновського, А. Чепи, В. Рубана, Я. Марковича та інших, виникають нові культурно-освітні центри, розгортається збирання старожитностей, джерел, зосереджується археографічна діяльність, зростає національна та історична свідомість українців. Під впливом просвітництва, діяльності Г. Сковороди та інших просвітників започатковується етико-гуманістичний напрям української історикофілософської думки, поєднаний з автономізмом, як протестна орієнтація національного руху, розвитку історичних знань.

1. Українська історіографія в контексті ідей просвітництва та раціоналізму. Перша половина XVIII ст. пов'язана із зародженням ідеології просвітництва як синтезу ідей гуманізму та реформації, прихильники якої вважали, що рушієм суспільного прогресу виступають освіта, освічені

особистості. На відміну від просвітителів, просвітники виступали прихильниками освіченого абсолютизму, ідеї цінності людини, її вдосконалення, вивільнення науки з-під опіки теології. Осередком просвітництва була Західна Європа, зокрема Франція, де з середини XVIII ст. історія стала самостійною навчальною дисципліною, була оприлюднена 30-томна історія Франції. У Великій Британії активізувалась діяльність товариства антикварів, публікації старовини, в університетах Оксфорда і Кембриджа були відкриті кафедри нової історії, розгорнулись наукові дискурси. З просвітництвом тісно пов'язана концепція раціоналізму, за якою основою історичного розвитку є розум, а людина здатна за допомогою розуму досягнути закони природи і суспільства, встановити справедливі відносини, побудувати суспільство загального добробуту. Засобом до цього розглядався прогрес науки і освіти.

Ідеї просвітництва, раціоналізму не обминули Україну. Вони торкнулися усіх українських земель, як тих, що були у складі Речі Посполитої, так і Гетьманщини, і Слобідської України, що були під Росією. Коли королем Польщі став Станіслав Понятовський, проблеми світської освіти і науки висунулися на перший план його державницької діяльності. Лібералізм польського керівництва наштовхнувся на спротив реакційної політики Росії, Пруссії та Австрії.

Польща стала своєрідним резервуаром, через який поширювались в Україні прогресивні західноєвропейські просвітницькі ідеї. Провідниками просвітництва були Станіслав Сташец, Гучо Коллонтай, історик Адам Нарушевич та ін. Чимало вихідців з України навчалися в Кракові та Варшаві, не кажучи вже про Львівський університет, заснований 1661 р. з правом викладання всіх тогочасних дисциплін та присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора.

Українське просвітництво ґрунтувалося як на власних традиціях гуманістів-просвітителів Київської Русі, так і на запозичених ідеях західноєвропейських енциклопедистів Вольтера, Дідро, Монтеск'є, Віко та ін. Національні традиції просвітництва були закладені діячами братств і Києво-Могилянської академії. Її випускники справили помітний вплив на розвиток просвітництва в Росії в цілому. Зокрема Р. Козицький (1725–1775), будучи професором університету у Петербурзі, очолив тут гурток «Зібрання», який опікувався перекладом на російську мову «Енциклопедії» Дідро, творів інших західних просвітиків, виданням журналів. Плодотворну просвітницьку діяльність провадив інший вихованець Київської академії і Петербурзького університету, член малоросійської колегії Яків Ковельський (1727–1793) – енциклопедист, філософ та цінитель старовини. Професійно займаючись математикою і фізикою, він перекладав і коментував філософські та історичні твори Гольберга, Верто, Шофіна та ін. Його праця «Філософські рішення», роздуми про людське пізнання, ідеї лібералізму і соціальної справедливості справляли помітний вплив на формування молодієї генерації російських і українських просвітиків.

З просвітництвом пов'язане зародження нових історико-філософських

течій, зокрема раціоналізму, який досягнув помітного розвитку в середині XVIII ст. Прихильники цієї течії вважали розум основою будь-якого пізнання, в т. ч. й історичного. Для козацько-старшинських літописів, ряду інших історичних творів характерним стало возвеличування провідників національно-визвольного руху, українських гетьманів, полководців як людей освічених і наділених великою мудрістю. Елементи такого трактування історії простежувались і в давньоукраїнських літописах княжої доби.

Феномен барокового мислення українського просвітництва, його гуманістичної сутності найбільш яскраво відтворює просвітницька діяльність і творча спадщина Григорія Сковороди (1722–1794) – вихованця Київської академії, видатного філософа, талановитого поета і перекладача. Українська історіографія завдячує Г. Сковороді за возвеличування людини, за аргументацію її здатності пізнати світ, його минуле і сучасне, за переклади творів Цицерона, Плутарха, Горація, Овідія та ін. Філософія для Г. Сковороди – це любов до мудрості, яка скеровує людину до тієї мети, щоб дати життя духу, благородство серцю, світлість думкам. Якщо суспільство не створює людям умов для виявлення і розвитку їхніх природних здібностей, для опанування мудрістю, то воно є нерозумним і спотвореним. Як просвітник філософ вважав, що ідеальним може бути тільки так суспільство, яке забезпечує людині реалізацію творчих здібностей, насамперед шляхом освіти і самопізнання. Найвищою і пріоритетною (за словами Г. Сковороди, «верховною» наукою) він вважав науку про людину. У цій науці відводилось важливе місце і знанням з історії людства, людських цивілізацій, суспільного устрою. Історія – шлях до мудрості.

Окремо слід зупинитися на історичних поглядах Георгія (Григорія) Кониського (1717–1795) – теж вихованця, викладача і ректора Київської академії (1751), активного просвітницького діяча, автора низки церковних, філософських, історичних і літературних творів. На його лекціях і творах помітно позначились тогочасні західноєвропейські філософські вчення гуманістичного і просвітницького спрямування. Універсальним проявом історичного процесу він вважав рух, першорухом якого є Бог. Важливу роль в осмисленні історії вчений відводив філософії, значенню людини як творчому началу пізнання.

Ці та інші приклади переконливо засвідчують, що в умовах імперської політики Росії та Речі Посполитої чимало освічених українців були приречені служити інтересам інших держав, але їх просвітницька діяльність опосередковано мала важливе значення і для української справи, і для національної історичної думки.

Отже, українська історична думка першої половини і середини XVIII ст. розвивалася в руслі європейського цивілізаційного процесу, під потужним впливом ідей просвітництва, раціоналізму, барокового стилю мислення. Українське історичне письменство звернулося до національних традицій, утверджувало етико-гуманістичні цінності, любов до мудрості, високу духовність. З просвітництвом ув'язується початок трансформації історичних знань у наукову систему.

2. Києво-Могилянська академія – потужний осередок розвитку історичних знань. Козацько-гетьманська держава дала могутній поштовх суспільно-політичному, господарському і культурному життю українського суспільства, розвитку національної історичної думки. Її потужним осередком стала Києво-Могилянська академія – провідний центр просвітництва в Україні.

Створена в результаті злиття Лаврської школи з Братською (1632), вона набула обличчя університету європейського типу, хоча юридично назву академії отримала 1701 р. як Київська академія. Фактично у її стінах вперше почала викладатися історія як окремий навчальний предмет. Тут були започатковані наукові основи української філософії, літератури, мови.

Чимало випускників Академії стали відомими істориками, літераторами, носіями ідей просвітництва, гуманізму, барокового мислення. Як зазначалося в попередній лекції, пріоритетне місце історії в навчальному процесі та наукових пошуках Академії значною мірою зумовлювалось подвижницькою діяльністю її покровителя Петра Могили та його послідовників. Він - один з перших українських мислителів нового часу, хто пробудив інтерес молоді до історії України, утверджував культ освіти і знань. В Академії навчалося в межах 500-1200 молодих студентів. Саме для них П. Могила написав унікальний посібник «Анфологіон», який І. Франко назвав чудовою енциклопедією моральних і житейських повчань. До викладання філософії та історії були залучені І. Гізель, Д. Ростовський (Туптало), В. Ясинський, Ф. Прокопович, С. Яворський, І. Кониський та ін. Академія мала філіали у Вінниці, Кременці, Гощі, а за її зразком колегами були згодом створені в Чернігові, Харкові, Переяславі.

3. Початок антикварної і археографічної діяльності та перші спроби документалізації української історії.

Антикварна діяльність як усвідомлене збирання старожитностей, сімейних реліквій, рукописних і друкованих книг, документів, творів образотворчого і прикладного мистецтва, записування усної народної творчості, обрядів була предтечею археографічної діяльності. Під археографічною діяльністю розуміють вивчення документальних та інших пам'яток з метою їх залучення до наукового і культурного обігу. Вона включає пошук, наукове опрацювання і публікацію документальних джерел. Початок археографічної діяльності в Україні, перші спроби видання джерел української історії відносять до середини і другої половини XVIII ст. Однак, за великим рахунком, осмислене створення писемних джерел в українській історіографії як передумова їх оприлюднення має значно давнішу історичну традицію. Достатньо нагадати про написання споминів, діаріушів, мемуарів ще в княжі часи. Створення такого роду джерел набуло якісно нового рівня в козацько-гетьманську добу і безпосередньо стимулювало їх публікацію. Збиральницька робота виступала і як захисна реакція на процес поглинання української старовини з боку Речі Посполитої та Росії.

Започаткування антикварної та археографічної діяльності стало важливим чинником розвитку української історичної думки, її

документалізації. Однак зосередження видавничої справи в Петербурзі заклало такий підхід до джерел з історії України, за яким вони трактувались як джерельна база так званої загальноросійської історії. І хоч більшість українських «антикварів», колекціонерів старовини, їх видавців вирізнялися місцевим патріотизмом, любов'ю до рідного краю, гордістю за його минуле, вони були поставлені в умови, за яких написання творів і видавничі справи провадилися російською мовою і супроводжувалися ідеологією лояльності. Незважаючи на це, видавничі діяльність сприяла нагромадженню документально-джерельних матеріалів і поширенню знань з української історії.

XVIII ст. – рубіжний етап у розвитку української історичної думки, найголовнішими ознаками якого були: а) поява нових філософських та політичних ідей і течій; б) поступова трансформація хронікально-описового козацького літописання в історичне літописання з певними рисами наукового осмислення причин подій, їх характеру і наслідків; в) створення перших праць історичного характеру, підготовлених дослідниками, які кваліфікуються як історичні; г) зародження антикварної та археографічної діяльності в галузі української історії, початок колекціонування і видання окремих видів джерел, їх комплектування, документалізація історичних знань.

Визначальною тенденцією нового етапу розвитку української історичної думки стало утвердження в ній етико-гуманістичного напрямку, що значною мірою було пов'язане зі стилем бароко, з просвітництвом, яке дало потужний поштовх збагаченню знань взагалі та історичних зокрема. Суспільний ідеал, обстоюваний українськими просвітниками Г. Сковородою, Г. Кониським, В. Рубаном, Г. Полетикою та ін., – це возвеличування освіченої людини і любові до мудрості, благородство серця, реалізація здібностей шляхом освіти і самопізнання. Потужним центром просвітництва залишалася Києво-Могилянська академія, яка продукувала інтелектуальні сили не тільки для України, а й для Росії та деяких слов'янських країн.

На розвиток історичних знань суттєво вплинуло наростання національно-визвольного руху як на Правобережжі, так і на Лівобережжі, поширення автономістських настроїв у добу І. Мазепи і після його виступу на боці Карла XII. Боротьба за збереження гетьманського устрою України, за її цілісність і соборність стає лейтмотивом історико-літописних творів Г. Граб'янки, С. Величка, В. Рубана, праць С. Лукомського, П. Симоновського та ін.

Автономістська спрямованість української історичної думки наштовхувалась на рішучий спротив великодержавної ідеології, російської історіографії, яка офіційно підтримувалась політикою Російської імперії. У процесі національно-визвольного руху на Правобережжі, гайдамацьких повстань і Коліївщини посилювались антипольські настрої в суспільній свідомості, приходило розуміння того, що ні Росія, ні Річ Посполита не можуть виражати національні інтереси України.

Козацькі історичні літописи та інші твори першої половини і середини

XVIII ст. сприяли утвердженню у свідомості українського суспільства та науковому вжитку таких понять, як «Україна», «український народ», причому ці поняття застосовувались до всієї етнічної території України, до всього українського народу. В такий спосіб історична думка відгукувалася на об'єктивні потреби суспільного розвитку, на тенденції української соборності та незалежності. Важливим чинником посилення науковості української історичної думки стало збирання старожитностей, книг, родинних реліквій, документів, зародження антикварної та археографічної діяльності, початок публікації документальних пам'яток, їх коментування, документалізація історичних знань про Україну і український народ. Особливою прикметою української історіографії XVIII ст. було те, що історіописання і антикварна діяльність поступово зливаються в органічне ціле, носіями якого виступають історики, знавці української історії.

Підвищується роль особистості історика, збирачів антикваріату, усвідомлення ними суспільної значимості своєї діяльності і почуття відповідальності перед майбутніми поколіннями.

Запитання для самоконтролю

1. Що розуміють під просвітництвом та який його вплив на розвиток історичних знань?
2. Обґрунтуйте місце і роль філософії Григорія Сковороди в українській суспільній та історичній думці.
3. Окресліть роль Києво-Могилянської академії в розвитку української історичної думки, її філософської спрямованості.
4. Охарактеризуйте внесок провідних учених Києво-Могилянської академії у збагачення історичних знань про Україну.
5. Що розуміють під просвітництвом та який його вплив на розвиток історичних знань?
6. Обґрунтуйте місце і роль філософії Григорія Сковороди в українській суспільній та історичній думці.
7. Якою мірою автономістська та державницька діяльність Івана Мазепи впливала на історичну свідомість українського суспільства?
8. Порівняйте літописи Г. Граб'янки та С. Величка з погляду історіографії.
9. Розкрийте значення творів С. Лукомського та П. Симоновського для становлення української історичної науки.
10. Що таке антикварна та археографічна діяльність і яка їх роль у «документалізації» історичних знань?

Змістовий модуль II.
Українська історіографія, її становлення та розвиток
з другої половини XVIII –початок XXI століть

ТЕМА 6. ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ
ТРЕТИНИ XIX ст.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ В СЕРЕДИНІ ТА ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Мета: з'ясувати історичну зумовленість українського відродження на межі XVIII–XIX ст., його особливості та вплив на виокремлення української історичної думки, її національне забарвлення, розкрити рубіжне значення «Історії Русів» для становлення національної історіографії і формування історичної свідомості українців; висвітлити особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях.

Розкрити роль університетів, насамперед Харківського та Київського, у розвитку української історичної науки і освіти, створення історичних гуртків, товариств, археографічних комісій, підготовку професійних істориків, з'ясувати значення творчості Т. Шевченка, його світогляду для формування історичної свідомості українського суспільства; висвітлити нові явища в розвитку історичної думки в Галичині.

План.

1. Ідеї українського відродження і визрівання національних засад української історичної думки
2. «Історія Русів» – нове явище української історіографії
3. Особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях
4. Становлення і розвиток української історичної науки в середині та другій половині XIX ст.

1. Ідеї українського відродження і визрівання національних засад української історичної думки.

Друга половина XVIII – перша третина XIX ст. займають винятково важливе місце в становленні української історичної науки. Йшов процес формування наукових основ історичних знань, виокремлення та унезалежнення української історіографії від російської та польської історіографії. Дієвим чинником визрівання національних ознак української історичної науки став початок тривалого процесу відродження, нове піднесення національно-визвольного руху, формування нової генерації українських істориків. Цей процес відбувався суперечливо і непослідовно, оскільки співпав з імперською добою української історії, коли після поділів Польщі основні українські землі опинилися у складі двох імперій – Російської та Австрійської (згодом Австро-Угорської), які чинили жорстокий спротив будь-яким національним рухам, стримували розвиток культури «неісторичних» націй. Після ліквідації гетьманської влади (1764) і

зруйнування Запорозької Січі (1775) скасовується козацько-полковий устрій і накидається російський адміністративний устрій. Це посилює український рух опору правлячим колам Росії, ідеям панрусизму, теорії «офіційної народності», русифікаторській політиці царизму.

По обох берегах Дніпра розгорталось пробудження української нації. Потужний вплив на українське пробудження мала літературно-художня творчість Івана Котляревського (1769-1838) та Григорія Квітки-Основ'яненка (1778–1843) – зачинателів нової української літератури. «Енеїда» І. Котляревського – це художнє моделювання українських старожитностей, наповнення античного твору Вергілія українським національним матеріалом. У художніх образах «Енеїди», «Наталки-Полтавки», «Москаля-чарівника» постали представники різних станів українського суспільства: шляхти, запорожців, російських чиновників. Написані народною українською мовою, ці твори були проникнуті духом козацької незалежності, волелюбності, національної самобутності. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка започатковувала нову українську прозу і драматургію. Він чи не першим занурився у життя різних верств українського народу, в тому числі козацької старшини, показав їхні звичаї, родинні традиції, відхід від народної моралі, підносив ідеали гуманності, суспільної справедливості. Зародження нової української літератури з чіткими рисами національної самобутності доповнилось появою «Історії Русів» з її концепцією окремішності українського народу, що справила колосальний вплив на розвиток історичних знань, на становлення національної історіографії. Свою специфіку мав розвиток історичних знань на західноукраїнських землях, які після поділів Польщі опинилися в складі імперії Габсбургів.

Кінець XVIII – перша третина XIX ст. в історії української історичної думки характеризується дедалі виразнішим науковим підходом до висвітлення і аналізу подій та фактів.

Праці Якова та Олександра Маркевичів, Опанаса Шафонського, Василя Ломиковського, Дмитра Бантиша-Каменського, Максима Берлінського та інших значно збагатили джерельну базу української історії, розширили її проблематику, викристалізували народознавчий характер досліджень, сприяли утвердженню самобутності українського народу, особливості його етнографії, заклали основи українознавства. На ідейній спрямованості історичних праць відбилися як ідеї романтизму, українського відродження, визрівання її національної забарвленості, так і потужний вплив великодержавницьких концепцій монархічної російської історіографії. І все ж дедалі виразніше заявляла про себе ідея окремішності історії українського народу, про що засвідчила «Історія Русів».

2. «Історія Русів» - нове явище української історіографії.

Це одна з найвидатніших пам'яток української історіографії, духовної спадщини українських просвітителів кінця XVIII – початку XIX ст. Поряд з «Енеїдою» І. Котляревського вона справила значний вплив на українське відродження, на ріст національної свідомості. Це принципово нове явище в українській історичній думці, яке відіграло рубіжну роль у переході від

висвітлення окремих питань української історії до створення узагальнюючої праці з історії України. І хоч твір не є в класичному розумінні історичним (він радше літературно-історичний), йому судилося започаткувати новий підхід до розуміння української історії з позицій національної окремішності, розгляду її в контексті європейської історії. Він, за образним порівнянням Валерія Шевчука, прорубував вікно українцям у їх темниці, відкрив очі, аби побачити світло правди, відчутти себе нацією.

Продовжуючи традицію козацьких літописів, зокрема Самовидця і Григорія Граб'янки, «Історія Русів», на відміну від них, містить нове трактування Переяславської ради і угоди 1654 р. Вони оцінюються як пошук протекції, реальної допомоги і захисту, як рівноправний союз двох близьких за походженням і вірою народів, а його мета зумовлюється необхідністю забезпечити безпеку обох держав від агресії Туреччини та Польщі. При цьому наголошується на суперечливому ставленні українського суспільства до союзу з Москвою. Старі козаки хотіли протекції від народу одновірного, а молоді і частина духовенства заперечували, вважали, що «з'єднатися з таким неключимим народом все одно, що кинутися з вогню у полум'я». Автор вважає, що московські самодержці згодом провадила нову Малоросійську колегію.

«Історія Русів» відбивала зародження ліберально-демократичних настроїв прогресивної частини молодого українського дворянства, яке ставало в опозицію до тиранії, насильства, кріпацтва і деспотизму, будь-яких зловживань чиновників.

Доречним буде згадати тут декабристський рух, який знайшов багатьох прибічників в Україні, діяльність Товариства з'єднаних слов'ян та інших громадянських об'єднань. Автор міг бути знайомий з їх поглядами, він щиро співчуває долі свого пригнобленого народу, виступає як оборонець прав людини, різко критикує покріпачення селян. Словами Івана Богуна він засуджує кріпацтво і тиранію в Московській імперії. Антикріпосницька та антимонархічна спрямованість твору простежується і в тих місцях, в яких викривається політика Петра I і його придворних щодо України, описуються «двірцеві перевороти» в Росії XVIII ст.

Елементи науковості твору простежуються не тільки в широкій джерельній базі, в залученні деяких архівних документів XVIII ст., а й у критичному ставленні до джерел. Водночас тогочасні цензурні умови змушували автора приховувати свої справжні погляди, прикриватися фразами з легендарних промов, листів, роздумів.

3. Особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях. Розвиток української думки на західноукраїнських землях наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. відбивав загальні тенденції посилення в ній наукових засад, романтично-патріотичного спрямування. Вона зазнавала помітних впливів, насамперед культурно-просвітницької діяльності і слов'янської орієнтації побратимів – наддніпрянців, а також західноєвропейських та російських учених і діячів культури. Однією з особливостей західноукраїнської історичної думки було те, що її

провідниками були здебільшого діячі Української греко-католицької церкви, які, виходячи з конкретно-історичних умов, взяли на себе місію не тільки духовних пасторів, а й будителів національного руху, захисників української мови і культурної самобутності. Зростий інтерес до історико-народознавчих та етнографічних досліджень яскраво продемонструвала діяльність «Руської трійці», її літературно-публіцистичні та наукові альманахи. Варто підкреслити, що в історичних дискурсах галичан поряд з домінуванням місцевої проблематики широке відображення діставали загальноукраїнські теми: Київська Русь і козацько-гетьманська доба.

Львівський університет був провідним осередком розвитку історичних знань, йому в 1817 р. присвоєно ім'я імператора Франца I, а в 1848 р. тут відкрилася кафедра української мови і літератури, яку очолив Я. Головацький. На факультетах університету викладалися історія античності та Європи, деякі професори торкалися й історії Польщі та Галичини. Значення університету для історичної науки зумовлювалося тим, що багато його вихованців прилучалися до народознавчих дискурсів, впливали на формування історичної свідомості західноукраїнського суспільства. Цьому сприяла діяльність газет і часописів, які в другій половині XVIII ст. стають популярними.

Питання історії та краєзнавства знаходили відображення на сторінках преси. З 1776 р. по 1787 р. у Львові виходила французькою мовою перша в Україні газета («Львівська газета»). У цьому інформаційному органі подавалися вісті з усієї Європи, існувала окрема рубрика про місцеві події у Львові та на Східній Україні. Перша українська газета «Зоря Галицька» була започаткована 1848 р.

Доречно зазначити, що в західному регіоні України та на Закарпатті порівняно добре була поставлена архівна справа. У приватних, монастирських та державних архівах зберігався великий пласт різноманітних документів, які очікували на дослідників. Наростання інтересу до історії, поява наукових історичних праць у західноєвропейських країнах, в університетах, де навчалося чимало вихідців з Галичини, Буковини і Закарпаття, позитивно впливало на розвиток тут української історичної думки. Ідеї романтизму знайшли сприятливий ґрунт для проростання в польському та українському середовищі на Галичині. Частина представників польської творчої інтелігенції стала захоплюватися українським життям, місцевою історією і етнографією. В історичних розвідках Михайла Грабовського, Едуарда Дуліковського, Юрія Отецького та інших висвітлювалися важливі аспекти історії, побуту і обрядів українців.

Праці історичного характеру в Галичині почали з'являтися ще з середини XVIII ст. В числі авторів переважали польсько-шляхетські історики, які здебільшого негативно ставилися до українського руху. Серед них Ян Юзефович – львівський римо-католицький канонік, автор літопису, в якому головна увага була привернута до подій Визвольної війни середини

XVII ст., селянських та козацьких повстань. Його ідейна заангажованість виявилася у негативній характеристиці Богдана

Хмельницького та інших ватажків народних рухів. Подібні погляди обстоювали й інші польські історики. Водночас стали створюватися праці українських авторів, насамперед служителів Української греко-католицької церкви, зокрема луцького єпископа С. Рудницького. Започатковується так званий монастирський напрям історіографії, представлений численними розвідками з історії монастирів. Джерельну вартість мали літописні нариси Варлаама Компанієвича (1777–1858) про історію Святогорського та Онуфрійського монастирів. Ряд дискурсів з історії Галицької митрополії, церковного і світського життя краю підготував Михайло Герасевич (1763–1836). На чільне місце він ставив завдання впорядкувати справи львівських єпископів і на джерельній основі довести законність відновлення Галицької митрополії, польським і українським народом у Галичині» та ін.

Найбільшу цінність, з точки зору джерелознавства, має «Хроніка міста Львова». Справа в тому, що вчений, виявивши унікальні документи, критично підійшов до їх аналізу, до здобуття джерельної інформації, що дозволило значно збагатити відомості про заснування міста і його розвиток у контексті історії Галичини і Волині.

Загалом з «Руською трійцею», діячі якої підтримували особисті і творчі контакти з подвижниками української історичної науки О. Бодянським, М. Максимовичем, І. Срезневським, з російськими, чеськими, словацькими, сербськими, хорватськими, польськими ученими, пов'язаний важливий етап розвитку історичної думки не тільки в Галичині, а й в Україні в цілому, її діяльність високо цінували М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, Б. Лепкий, М. Грушевський та ін.

Таким чином, розвиток української думки на західноукраїнських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбивав загальні тенденції посилення в ній наукових засад, романтично-патріотичного спрямування. Вона зазнавала помітних впливів, насамперед культурно-просвітницької діяльності і слов'янської орієнтації побратимів – наддніпрянців, а також західноєвропейських та російських учених і діячів культури. Однією з особливостей західноукраїнської історичної думки було те, що її провідниками були здебільшого діячі Української греко-католицької церкви, які, виходячи з конкретно-історичних умов, взяли на себе місію не тільки духовних пасторів, а й будителів національного руху, захисників української мови і культурної самобутності. Зрослий інтерес до історико-народознавчих та етнографічних досліджень яскраво продемонструвала діяльність «Руської трійці», її літературно-публіцистичні та наукові альманахи. Варто підкреслити, що в історичних дискурсах галичан поряд з домінуванням місцевої проблематики широке відображення діставали загальноукраїнські теми: Київська Русь і козацько-гетьманська доба

4. Становлення і розвиток української історичної науки в середині та другій половині XIX ст.

Середина та друга половина XIX ст. пов'язані з подальшим утвердженням наукових засад української історичної думки, трансформацією її в науку, формуванням її національних традицій. Вирішальну роль у

становленні української історичної науки відіграло заснування та діяльність університетів: Львівського, Харківського, Київського, Новоросійського (Одеського), а згодом і Чернівецького, які виступали потужними осередками розвитку історичних знань, проведення археографічних та історичних досліджень, підготовки професійних істориків. Створення історичних товариств, археографічних комісій, заснування науково-популярних часописів – все це позитивно впливало на прирощування і поширення історичних знань, зростання національної свідомості українського народу.

У відповідь на реакційну політику царизму, його антиукраїнські циркуляри наростав національно-визвольний рух, який помітно стимулював розвиток національної історіографії. Могутній вплив на національно-визвольний рух, на формування історичної свідомості справляли творчість Т. Шевченка, його народно-демократична історіософія, діяльність кирилومهфодіївців та громад. Це сприяло утвердженню в українській історіографії народницького напрямку. Його прихильники вважали, що рушієм історичного процесу є народ, насамперед селянські маси, а тому наука має досліджувати соціальну та побутову історію народу як головного носія національних цінностей, національної культури, мови, звичаїв і традицій.

Представники цього напрямку сповідували ідею окремішності української історії. Народницький напрям, продовжуючи традиції романтизму, виявився максимально готовим до сприйняття історіософії лібералізму та позитивізму. Серед провідних постатей романтизму і зародження народницької історіографії слід назвати М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, П. Чубинського, В. Антоновича, Ф. Вовка, П. Житецького, М. Драгоманова та ін. У 60-80-х рр. ХІХ ст. зміцнюються контакти істориків і громадських діячів Наддніпрянської України та Галичини, яка починає відігравати дедалі більшу роль у загальноукраїнському русі. Утворення Літературного товариства імені Тараса Шевченка, його трансформація в Наукове, діяльність «Просвіти» - все це дало новий імпульс розвитку історичної науки у межах українських земель.

4.1. Формування університетських осередків української історичної науки ХІІ—ХІІІ ст. В. Антонович.

Винятково важливі роздуми про окремішність українського народу, самобутність його історії і культури містить полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком у вигляді «Листів на Наддніпрянську Україну». Визнаючи ідею політичної та національної автономії України, він водночас не підтримував українського державного сепаратизму, звертався до прикладів так званого позитиву в українсько-російських взаєминах.

Повчальною для українських істориків була наукова лабораторія М. Драгоманова як прихильника позитивізму О. Конта. Його пильна увага до усіх різновидів історичних джерел, до фольклору як безсмертного носія історичної пам'яті народу, орієнтація на багатофакторність історичного процесу, на історичний прогрес – все це віддзеркалювало тісний зв'язок методології вченого з західноєвропейською історіософією.

Важливим осередком історичної науки на Півдні України став Новоросійський (Одеський) університет, відкритий у 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею. В його складі був історико-філологічний факультет, учені якого співпрацювали з міським музеєм старожитностей, досліджуючи історію Північного Причорномор'я, античні міста, скіфсько-сарматську добу, розселення слов'ян в умовах Київської Русі. Нагромаджений спільними зусиллями фактичний і джерельний матеріал слугував базою для вивчення історії Південної України. Незважаючи на сильні проросійські і монархічні настрої, що насаджувались у стінах Одеського університету, тут формувалося нове покоління істориків, археологів, краєзнавців, яке ув'язувало своє покликання з українською історією, підтримувало тісні зв'язки з ученими Києва, Харкова, Львова.

Таким чином, заснування поряд з Львівським університетів у Харкові, Києві, Одесі, а згодом і у Чернівцях справило помітний вплив на розвиток усіх галузей науки, в тому числі й історичної. Вони стали провідними центрами наукового, культурного і духовного життя, відіграли важливу роль у підготовці професійних істориків, у формуванні суспільної історичної свідомості.

4.2. Діяльність Київської археографічної комісії та історичних товариств.

Важливим чинником розвитку української історичної науки стала археографічна діяльність: пошук, виявлення, збирання, опрацювання та публікація джерел з історії України. На перших порах пошук пам'яток, колекціонування старожитностей провадилися на аматорському рівні, а з середини ХІХ ст. почали створюватися для цих цілей спеціальні археографічні інституції.

Друга половина ХІХ ст. для української історіографії характеризується утвердженням у ній документалізму, активізацією археографічної діяльності, виданням документальних збірників, створенням наукових історичних товариств, розширенням географії, осередків історичної науки. Провідну роль у розвитку історичних знань, їх документалізації поряд з університетами відіграла Київська археографічна комісія, Історичне товариство Нестора Літописця, історико-філологічні та історичні товариства в Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах.

4.3. Вплив творчості Т. Шевченка на розвиток національної історіографії.

Однією з особливостей української історичної думки (і не лише української) є те, що її розвитку і поширенню плідно сприяли поряд з професійними істориками провідні письменники, художники, композитори. Йдеться не тільки про Т. Шевченка, але й про І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, П. Куліша, І. Франка, Лесю Українку та ін. Ця традиція підтримується і багатьма сучасними літераторами (П. Загребельний, В. Шевчук, Р. Іваничук, Д. Павличко, Л. Костенко та ін.).

І все ж найбільший вплив на утвердження національних засад української історіографії справила творчість Тараса Шевченка (1814–1861) –

великого українського поета, прозаїка, драматурга, художника, мислителя, громадсько-політичного діяча. Нащадок козацького роду, він з дитинства закарбував у своїй пам'яті свідчення ще живих учасників і очевидців гайдамацького руху, потомків українського козацтва, захопився історією рідної землі.

Поряд з професійними працями істориків, формуванню української історичної думки і суспільної свідомості сприяла літературна і художня творчість Тараса Шевченка, публіцистика і наукові розвідки Пантелеймона Куліша, інших діячів української літератури та мистецтва.

Західноукраїнська історична думка.

Особливість розвитку української історичної думки другої половини ХІХ ст. полягала в тому, що відбувалося зближення поглядів на українську минувшину істориків Наддніпрянщини і західноукраїнських земель. На зміну домінуванню місцевої тематики історики Галичини дедалі частіше вдаються до загальноукраїнських проблем, пов'язаних з княжою і козацько-гетьманською добою. З огляду на це заслуговує уваги подвижницька діяльність Олександра Барвінського (1846–1926), який після консультацій з В. Антоновичем розгорнув видання «Руської історичної бібліотеки», у 24-х томах якої викладалась українська історія від найдавніших часів і охоплювала всі етнічні землі України. На думку укладача, історія української державності бере свій початок від Київської Русі, продовжувачем якої стала Галицько-Волинська держава. О. Барвінський виокремлював внесок українського народу у розвиток Польської і Литовської держав.

Він гостро критикував прояви русофільства і став одним з творців програми Нової ідеї (1890), яка передбачала співпрацю української інтелігенції з галицькими поляками та австрійцями, лояльне ставлення до імперії Габсбургів. Як й інші галицькі народовці, він підтримував ідею перетворення Галичини в потужний осередок загальноукраїнського національного Руху.

Загальні висновки

Процес трансформації історичних знань в українську історичну науку набув окреслених контурів на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст., коли українська історична думка виокремлюється та унезалежнюється від російської і польської історіографій. Особливість цього періоду української історіографії зумовлювалася, з одного боку, потужним зростанням ролі історичної науки в суспільному житті країн Західної Європи і Російської імперії, а з другого боку – українським пробудженням, початком національного відродження. У відповідь на ліквідацію Гетьманщини, зруйнування Запорозької Січі, скасування сотенно-полкового устрою на Лівобережжі, накидання російської політичної і адміністративної системи розгорнувся рух українського спротиву, що в свою чергу стимулювало інтерес до минувшини, розвиток історичних знань. Інтелектуально-старшинська верства українського суспільства шукала в історичному минулому підтримку в своїх домаганнях відновити Гетьманщину, автономні права і козацькі вольності.

Під впливом українського відродження, ідеології романтизму і козацького автономізму посилювався процес визрівання національних засад української історичної думки. Праці Якова та Олександра Маркевичів, Дмитра Бантиша-Каменського та інших з історії України розвивали ідею тяглості української історії, за якою козацько-гетьманська

доба розглядалася як спадкоємиця традицій княжого Києва. Ставши на шлях критичного ставлення до джерел і творів попередників, вони започаткували в українській історіографії напрям критичної історії, що був провідним у цей час у західноєвропейській історіографії. Історичні твори дедалі ширше залучають статистичні, етнографічні, природничогеографічні, антропологічні матеріали, що закладали основи народознавчих та українознавчих досліджень.

Принципово новим, рубіжним явищем у розвитку української історичної думки, утвердження її наукових засад та національного забарвлення, у формуванні суспільної історичної свідомості стало створення, поширення та публікація «Історії Русів». У цьому творі доводилася ідея безперервного процесу розвитку русів-українців від княжих часів до 80-х рр. XVIII ст., обстоювалося їхнє природне право на окремішній суспільно-політичний і національно-культурний розвиток, на відновлення автономної Гетьманщини.

Поряд з підросійською Україною історична думка збагачувалася на теренах західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії. Провідну роль у її розвитку відігравало українське грекокатолицьке духовенство, навколо якого гуртувалися світські інтелектуали, що виявляли інтерес пересічно до місцевої, регіональної історії. Вагомий внесок у примноження історичних знань, заснування національної течії в західноукраїнській історичній думці внесли праці Дениса Зубрицького, Івана Могильницького та діячів «Руської трійці» — Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького. Поряд з домінуванням регіональної проблематики утверджувалась загальноукраїнська тема органічної єдності історії Київської і Галицько-Волинської Русі та козацько-гетьманської доби.

У середині та другій половині XIX ст. остаточно утверджуються наукові засади в українській історичній думці, вкорінюються її національні традиції. Домінуючу роль у становленні і розвитку української історичної науки відіграли Львівський, Харківський, Київський, а згодом Одеський та Чернівецький університети, в яких сформувалися потужні осередки історичної думки. Наукові дослідження та педагогічна і громадська діяльність М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова та ін. сприяли обґрунтуванню самобутності історії українського народу, її тягlosti, підготовці нових генерацій українських істориків, формуванню історичної і національної свідомості українського суспільства. Історичні знання ставали моральною і духовною опорою та стимулом наростання національно-визвольного руху українців.

Велику роль у створенні джерельної бази української історії, її документалізації відіграли київська Тимчасова комісія для розбору давніх актів, Архів давніх актів, Історичне товариство Нестора Літописця, історичні товариства у Харкові, Одесі, Чернігові та ін. Навколо В. Антоновича, В. Іконникова, О. Левицького сформувалася наукова школа істориків-документалістів, яка утверджувала пріоритетне значення джерел в історичних дослідженнях.

Зрослий інтерес до української історії виявився і в літературно-художньому житті України, що особливо засвідчила творчість П. Куліша, Т. Шевченка, П. Чубинського та ін. Могутній вплив на національно-демократичну спрямованість української історіографії справили твори Т. Шевченка, проникнуті визвольною національною ідеєю і глибоким історизмом. Помітних змін зазнала і західноукраїнська історична думка. Прирощуванню історичних знань сприяла діяльність осередків «Просвіти», Наукового товариства імені Т. Шевченка. Вагомий внесок у розвиток історичної науки зробив І. Франко, чия творчість засвідчила поворот західноукраїнських учених до загальноукраїнських проблем.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте діалектику процесу українського відродження і визрівання національних засад української історичної думки.
2. Якою мірою простежується ідея українського автономізму у працях Якова та Олександра Марковичів? Порівняйте їхню схему історії України.

3. Висвітліть значення історико-етнографічних досліджень для збагачення історичної думки і становлення українознавства.
4. Дайте характеристику історіографічного значення «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського.
5. Чому появу «Історії Русів» вважають рубіжним явищем української історіографії?
6. Зробіть порівняльний аналіз поглядів автора «Історії Русів» на історію України та авторів попередніх творів з української історії.
7. Якими факторами визначалися особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях?
8. Охарактеризуйте історичні погляди Дениса Зубрицького і розкрийте значення його праць для української історичної науки.

Запитання для самоконтролю

1. Поясніть, чому провідними осередками української історичної науки в середині та другій половині XIX ст. стали університети.
2. З'ясуйте внесок істориків Київського університету Св. Володимира в розвиток української історіографії.
3. Чому Володимира Антоновича вважають фундатором української національної історіографії?
4. Розкрийте мотиви створення і значення Київської археографічної комісії для розвитку української історичної науки.
5. Перелічіть основні документальні видання з української історії, підготовлені Київською археографічною комісією.
6. Обґрунтуйте правомірність віднесення творчості Т. Шевченка до української історичної думки.
7. Розкрийте погляди і оцінки Т. Шевченка на вузлові події, явища та особливості української історії.
8. Назвіть основні особливості західноукраїнської історичної думки другої половини XIX ст.
9. Охарактеризуйте роль НТШ у розвитку історичної науки.
10. Висвітліть внесок І. Франка в збагачення знань і джерельної бази української історії.

ТЕМА 7. УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ ст., ПРОТЯГОМ ХХ СТОЛІТТЯ

Мета: з'ясувати поворотне значення для української історіографії наукової схеми історії України, опрацьованої М. Грушевським, його історичної школи у Львові, роль багатотомної «Історії України-Руси» як наукового синтезу історії українського народу на базі історіософії позитивізму і національної ідеї, розкрити внесок Українського наукового товариства в Києві в подальше утвердження національної історіографії.

План.

1. Історична школа М. Грушевського у Львові.
2. «Історія України-Русі» М. Грушевського – науковий синтез української історії на ґрунті позитивізму і національної ідеї.
3. Українське наукове товариство в Києві та його внесок в утвердження національної історіографії.

90-і р. ХІХ ст. – початок ХХ ст. – апогей колоніальної політики Російської та Австро-Угорської імперій щодо України, національної дискримінації українців. Водночас – це і новий етап наростання українського національно-визвольного руху, його радикалізації, утворення перших українських політичних партій, період революційних потрясінь і світової війни. Нові явища в громадсько-політичному, соціально-економічному та культурному житті помітно вплинули на розвиток української історичної думки, яка, в свою чергу, стимулювала зростання національної свідомості українців і їх рух спротиву шовіністичній політиці. Поряд з інтелігенцією старшого покоління до антиімперського руху прилучається молода генерація українців, об'єднаних у «Братство тарасівців», в Українсько-руській радикальній партії (1890), в Революційній українській партії (1900), в Українській демократичній партії (1904), в Товаристві українських поступовців (1908), в партіях соціалістичного спрямування. В політичному житті і революційному русі, особливо в період 1905–1907 рр., активну участь брали й українські історики.

Кінець ХІХ ст. характеризується перенесенням центру українського руху в Галичину, якій судилося стати П'ємонт не тільки національно-культурного відродження, але й потужним осередком розвитку національної історичної думки. Вирішальне значення мав переїзд до Львова Михайла Грушевського, наукова, політична і культурно-освітня діяльність якого стала однією з єднальних ланок «двох Україн» – півавстрійської та півросійської, утверджуючи у своїй науковій концепції спільність історичного походження всього українства.

М. Грушевський створив наукову схему і періодизацію української історії, дав її науковий синтез, концентровано віддзеркалений у багатотомній «Історії України-Русі». Сформована навколо М. Грушевського історична школа у Львові стала ядром першого національного осередку української історичної науки академічного характеру, що розвивалася на спільному векторі європейської історіографії. Згодом на традиціях цієї школи

М. Грушевський утворив у Києві Українське наукове товариство, яке заклало фундамент майбутньої національної академії наук. На рубежі століть українська історична наука остаточно утверджується як національна за спрямуванням і європейська за історіософією.

1. Історична школа М. Грушевського у Львові. Наукова схема історії України.

Рубіжний етап у розвитку української історичної науки, утвердженні її національного обличчя пов'язаний з життям і науковою діяльністю Михайла Грушевського (1866–1934) – видатного українського історика, археолога, соціолога, літературознавця, організатора української науки, громадсько-політичного і державного діяча, засновника Української Народної Республіки, академіка ВУАН та академіка АН СРСР. Вихованець Університету Св. Володимира, учень В. Антоновича він ще із студентських років розгорнув дослідницьку роботу в царині української історії («История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI века»). Його магістерська дисертація, присвячена Барському староству, була побудована на великому і оригінальному джерельному матеріалі.

У 1894 р. М. Грушевський переїхав до Львова, де був призначений професором кафедри всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи. Тут історик розгорнув велику науково-організаційну і громадську діяльність, насамперед у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, яке він очолював з 1897 по 1913 рік, редагував його Записки, спрямовував діяльність історико-філологічної секції. Він доклав багато зусиль для поступової трансформації НТШ в академічну установу європейського рівня.

Основним осередком історичної школи М. Грушевського у Львові були історичний семінар в університеті та історико-філософська секція НТШ. На засіданнях семінару особлива увага приділялася методології історичного дослідження, практичному пошуку і опрацюванню джерел, їх порівняльному аналізу. Домінуючою історіософською течією, яку сповідували як керівник, так і більшість учнів школи, був позитивізм. Ось чому особлива увага зверталася на аналіз джерел, факторів, що впливають на історичний процес, на об'єктивність дослідження. Помітний вплив на фахову підготовку молодшої генерації істориків справило ознайомлення з підручником з методології історії Е. Бернгейма – професора Грейсвальдського університету, оволодіння методами наукових дискусій, диспутів.

М. Грушевський навчав початкуючих істориків опрацьовувати літературу, реферувати її бібліографію, готувати рецензії, зокрема на зарубіжні видання, прищеплював любов до історії та наукової праці, почуття національної гордості. На практичних заняттях проводились так звані історичні вправи, що включали вибір способів історичного дослідження, аналізу джерел, використання методів дипломатики, хронології, палеографії, сфрагістики, геральдики, іконографії, історичної географії та інших дисциплін.

Підсумовуючи сказане про історичну школу М. Грушевського у Львові та його наукову схему української історії, можна дійти висновку, що це був

винятково важливий етап у розвитку української історичної науки. Були обґрунтовані і почала реалізовуватися наукова схема і концепція безперервного історичного розвитку українського народу, його самотності та окремішності. М. Грушевський та його учні продовжили справу попередніх поколінь українських істориків, започаткували науковий синтез історії України з позицій позитивізму та національної ідеї.

2. «Історія України-Русі» М. Грушевського – науковий синтез української історії на ґрунті позитивізму і національної ідеї. Найвидатнішою подією в українському історіографічному процесі кінця ХІХ – початку ХХ ст. було створення і вихід у світ перших томів фундаментальної праці з української історії – «Історії України-Русі» М. Грушевського. Видавалася вона у Львові та Києві в період 1896–1936 рр. і складається з 10 томів у 13 книгах. Багатотомник містить систематичний виклад української історії від найдавніших, доісторичних часів до середини ХVІІ ст.

«Історія України-Русі» – перше фундаментальне дослідження в українській історіографії, створене М. Грушевським на основі наукового синтезу і узагальнення історичних знань. Історія українського народу викладена у цій підсумковій праці системно, з позицій позитивізму, на базі принципово нової схеми і авторської концепції, обґрунтованої періодизації. Вона проникнута національною ідеєю, народністю, справила величезний вплив на розвиток української історичної думки, на формування історичної свідомості, на піднесення національно-визвольного руху.

Систематичний і узагальнюючий курс української історії, її синтез постав на науковому фундаменті принципово нової схеми, опрацьованої і обґрунтованої М. Грушевським, наріжним каменем якої були ідеї окремішності, самотності і безперервності українського історичного процесу. Нова концепція української історії зародилася в автора ще в студентські роки під впливом його учителя В. Антоновича, вона була апробована в процесі читання лекцій у Львівському університеті, на зібраннях НТШ. М. Грушевський був глибоко обізнаним із західноєвропейськими історичними школами та філософськими течіями, ідеями романтизму, лібералізму, прудонізму, методологією позитивізму та соціологічної історії, досвідом створення національних історій Австрії, Великої Британії, Німеччини, Франції, Польщі, Чехії. Водночас, опинившись у Львові, він скористався сприятливими умовами Австро-Угорщини, яка, на відміну від імперської Росії, не чинила прямого спротиву розвитку українських історичних студій.

Червоною ниткою через всі томи «Історії України-Русі» проходить ідея «народ-нація» як головного рушія історичного процесу, двигуна соціального, економічного, культурного, політичного і релігійного життя суспільства. Водночас історик високо поцінював державницьке життя народу, політику київських і галицько-волинських князів, Б. Хмельницького, наголошуючи, що Київська держава була першою формою української державності, а її історія належить українцям. Історик намагався з'ясувати, наскільки державно-політичний устрій країни відповідав потребам народу і яке

значення та вплив він мав на народну масу. На думку О. Оглоблина, періодизація «Історії України-Руси» ґрунтувалася на поєднанні двох ідей: народності та державності.

Концептуальне значення мали положення «Історії України-Русі» про антів як безпосередніх пращурів українців, про етногенез українського народу, його автохтонність, про зародження, піднесення, розквіт і згасання Київської держави, про Галицько-Волинську державу як спадкоємицю традицій Києва, про домінуючу роль руського елемента і київських традицій у Великому князівстві Литовському, про українське козацтво як силу, що проросла з насіння, посіяного в княжі часи, про національний характер визвольної боротьби українського народу в XVII ст. і провідну роль козацької верстви.

Сама назва праці символізувала тяглість історії старої Русі IX–XI ст. та модерної України, успадкування і збагачення давніх звичаїв і традицій, мови і культури українського народу. Авторське трактування Київської держави, критика поглядів норманістів на її походження носять науковий характер.

Велику увагу він приділив християнізації Русі-України, яку розглядав як тривалий процес, що змінив усі сторони життя давньоукраїнського суспільства, позитивно вплинув на його міжнародні зв'язки. Разом з християнством Україна прийняла від Візантії і деякі риси її державного устрою.

Фундаментальність «Історії України-Русі» забезпечувалась її винятково багатою, широкою і різноманітною джерельною базою. Вона побудована на архівних документах, почерпнутих у Варшаві, Кракові, Києві, Харкові, Львові, Петербурзі, Москві, на літописах і хроніках, на працях античних авторів, зарубіжних і вітчизняних істориків, матеріалах археологічних, лінгвістичних, етнографічних пам'яток. Важливо зазначити, що М. Грушевський критично опрацьовував джерела, встановлював достовірність джерельної інформації, осмислював її у тісному зв'язку з логікою історичного процесу й на цій основі реконструював події і явища, їх взаємообумовленість, причинно-наслідкові зв'язки.

Синтез знань про минувшину України дав змогу вченому представити усі сфери її розвитку: соціальну, господарську, культурну, релігійну, політичну, демографічну, викласти українську історію на тлі європейської і світової цивілізації.

3. Українське наукове товариство в Києві та його внесок в утвердження національної історіографії.

Початок ХХ ст. завдяки подвижницькій діяльності М. Грушевського та інших учених позначився подальшим розширенням географії наукових осередків української історичної науки. Деяке послаблення реакційно-цензурного тиску царизму на український рух, що стало наслідком революційних виступів 1905 р., дало змогу М. Грушевському перенести в 1906 р. видання Літературно-наукового вісника НТШ до Києва, а в 1907 р. заснувати тут Українське наукове товариство (УНТ) із завданнями, подібними до завдань НТШ у Львові.

Стислий виклад відомостей про Українське наукове товариство дає підстави для висновку про те, що воно стало важливим осередком розвитку знань про Україну і українство, в тому числі й історичних. Очолюване видатним істориком М. Грушевським, воно зосередилось на дослідженні маловідомих сторінок української історії, культури, мови, народної творчості, науковому обґрунтуванні самобутності та окремішності українського народу. Участь у Товаристві В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Василенка, Б. Грінченка, П. Житецького та інших авторитетних учених і громадських діячів, широка видавнича діяльність надавала йому характеру академічної установи українознавчого спрямування, їх науковий доробок сприяв подальшому розвитку і утвердженню української національної історіографії. Товариство підготувало ґрунт для створення Української академії наук, Українського університету.

Помітний вплив на діяльність Українського наукового товариства мала участь у ньому Бориса Грінченка (1863–1910) – видатного українського письменника, фольклориста, мовознавця, педагога, видавця, громадсько-політичного діяча, редактора «Нової громади», засновника і лідера київської «Просвіти», організатора і керівника Всеукраїнської учительської спілки, укладача «Словаря української мови» в чотирьох томах (1907–1909).

Національному пробудженню і самовизначенню українців сприяли його публіцистичні та популярні історичні праці, зокрема брошура «Нарід в неволі» (1895) про утиски українства з боку російського царизму, яка, крім української, вийшла кількома європейськими мовами, розвідки «Київська держава і татарське лихоліття», «Де ми і скільки нас», «Чого нам треба» (1906), «Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» (1907), у яких у науково-популярній формі викладались вузлові події самобутньої української історії. Велике джерельне значення для історико-етнографічних досліджень мали тритомне видання етнографічних матеріалів Чернігівської і сусідніх губерній, збірки «Думи кобзарські», «Література українського фольклору», українських оповідань і казок. Як добрий знавець української історії і активний борець за українську справу, Б. Грінченко виклав свої політичні погляди на перспективи українського руху в написаній ним програмі Української демократично-радикальної партії, а також у вже згадуваних у попередній лекції «Листах з Наддніпрянської України» (1892–1893), які лягли в основу полеміки з М. Драгомановим.

Навіть такий стислий виклад відомостей про Українське наукове товариство дає підстави для висновку про те, що воно стало важливим осередком розвитку знань про Україну і українство, в тому числі й історичних. Очолюване видатним істориком М. Грушевським, воно зосередилось на дослідженні маловідомих сторінок української історії, культури, мови, народної творчості, науковому обґрунтуванні самобутності та окремішності українського народу. Участь у Товаристві В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Василенка, Б. Грінченка, П. Житецького та інших авторитетних учених і громадських діячів, широка видавнича діяльність надавала йому характеру академічної установи українознавчого спрямування, їх науковий

доробок сприяв подальшому розвитку і утвердженню української національної історіографії. Товариство підготувало ґрунт для створення Української академії наук, Українського університету.

Загальні висновки:

Кінець XIX – початок XX ст. – переломний рубіж у розвитку української національної історіографії, зумовлений головним чином науковою діяльністю М. Грушевського. Його переїзд до Львова, викладання історії України у Львівському університеті, участь у діяльності Наукового товариства імені Шевченка, створення наукової історичної школи започаткували новий етап у розвитку української історичної думки, утвердженні її науковості і національного характеру.

Принципове значення мала опрацьована М. Грушевським наукова схема і нова концепція української історії як історії окремого, самобутнього народу із своєю культурою, мовою, традиціями. Вона була покладена в основу наукового синтезу знань про український народ, у створення фундаментальної багатотомної «Історії України-Руси», яка вперше дала системний виклад української історії, її безперервність і тяглість від найдавніших до новітніх часів. М. Грушевський створив «Історію України-Руси» на рівні тогочасних стандартів європейської історичної науки, на засадничих принципах позитивістської і народницької історіософії, виклав історичний процес з позицій української національної ідеї.

Важливим осередком розвитку української історичної науки стало Українське наукове товариство в Києві, створене і очолюване М. Грушевським. Праці його членів і видавнича діяльність збагатили українську історіографію рядом ґрунтовних досліджень з різних галузей історичних знань, сприяли утвердженню української національної історіографії. На рубежі XIX–XX ст. українська історіографія остаточно заявила про себе як національна.

Запитання для самоконтролю:

1. Чим зумовлюється особливе місце рубежу XIX–XX ст. в українській історіографії?
2. Розкрийте значення історичної школи М. Грушевського у Львові для розвитку української історіографії.
3. Охарактеризуйте наукову схему української історії, опрацьовану М. Грушевським.
4. Чим відрізнялася наукова концепція української історії М. Грушевського від офіційної схеми російської історії?
5. Чому багатотомна «Історія України-Руси» М. Грушевського стала першим науковим синтезом української історії?
6. Назвіть основні історіософські засади «Історії України-Руси».
7. Які фактори вплинули на створення Українського наукового товариства в Києві?
8. Окресліть внесок Українського наукового товариства в розвиток історичної науки.
9. Якими постатями історичної науки представлене УНТ?
10. Що розуміють під національною історіографією України і яка роль в її становленні наукових шкіл М. Грушевського?

Тема 8. УКРАЇНЬСКА ІСТОРИОГРАФІЯ НА ТЛІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Мета: З'ясувати роль історичних знань у новому піднесенні національно-визвольного руху, Української революції та відновленні національної державності України, простежити зародження державницького напрямку в українській історіографії, показати вплив державотворчих процесів на розвиток історичної науки, висвітлити початок нового етапу розгортання історичних досліджень, пов'язаного з діяльністю Історичної секції УНТ та утворенням УАН.

Висвітлити дуалізм мережі та світоглядних орієнтирів історичної науки в умовах утвердження більшовицького режиму, втягування України до складу СРСР, мотиви і роль політики українізації, повернення М. Грушевського в УСРР у збереженні традицій національної історіографії, розкрити значення для української історичної науки діяльності її осередків у Західній Україні та діаспорі.

План.

1. Державницький напрям в українській історіографії.
2. Вплив Української революції на розвиток історичної науки.
3. Історична наука в системі УНТ та УАН
4. Радянська українська історична наука та формування її зарубіжних центрів.

По мірі згасання Української революції, повалення УНР та ЗУНР, експорту більшовицького режиму з Росії, його насадження в Україні, анексії західноукраїнських земель Польщею, Румунією та Чехословаччиною українська історична наука знову опинилася перед загрозою нищення її національних засад. Включення УСРР до складу СРСР тягло за собою периферійність української історичної науки, нівелювання її національної самобутності. Однак потужний спротив українських сил, особливо національно свідомої інтелігенції та молоді, повстанський рух на селі змусили більшовиків змінити тактику в царині національних відносин, запровадити так звану політику «коренізації», яка в УСРР набрала форми «українізації». Часткова лібералізація національної політики, розширення сфери вживання української мови, розвиток національної освіти, українізація преси та видання книг, часткова дерусифікація великих міст та інші заходи створили умови, за яких за інерцією ще деякий час продовжувався започаткований Українською революцією історіографічний процес.

Рубіжне значення для розвитку української історичної науки мало повернення в 1924 р. з еміграції М. Грушевського, створення й очолення ним системи історичних установ у структурі ВУАН, формування наукової школи в Києві. Однак діяльність цих установ, праця національно свідомих істориків наштовхувались на безпринципність конформістів, на спротив з боку зросійщених ідеологів більшовицької партії, яка розглядала історичну науку лише як засіб ідеологічного впливу на народні маси і обґрунтування своєї політики. Відстоюючи гасла пролетарського інтернаціоналізму, партійність історичної науки, класовий підхід до оцінки подій і явищ історії і

радянізуючи історичну науку, більшовики поступово згорнули політику українізації, вдалися до масових репресій проти діячів української науки, літератури й мистецтва, свідченням чого став процес по справі «Спілки визволення України».

Шляхом репресій, шантажу і підкупу більшовикам частково вдалося розколоти українських істориків, накинути частині з них свої ідеологічні орієнтири, утвердити дуалізм наукових установ, загострити ідейне протистояння.

Одна з особливостей розвитку української історичної науки в 1920-ті рр. полягала в тому, що досить велика група істориків, уникаючи переслідувань з боку більшовиків, емігрувала за межі УСРР. У Західній Україні, на Буковині та Закарпатті, а також у ряді західноєвропейських держав сформувалися українознавчі науково-дослідні осередки, навчальні заклади, завдяки яким не були перервані національні традиції української історіографії. Історики української діаспори всупереч спробам радянських істориків подати спотворений виклад української історії, особливо революції 1917–1920 рр., відстоювали правдиве і об'єктивне висвітлення подій.

1. Ідеологічна переорієнтація істориків в умовах утвердження влади більшовиків

2. Повернення з еміграції М. Грушевського та його історична школа в Києві.

3. Українознавчі осередки історичної науки в Західній Україні та в еміграції.

Загальні висновки

Головним підсумком розвитку української історіографії у 20-х рр. ХХ ст. стало завершення її трансформації, започаткованої в добу Української революції, з «речі в собі», тобто із справи невеликої групи професіоналів, у «річ для себе», тобто в явище суспільно визнане, у компонент українського державного життя.

Разом з тим уже з перших років радянської влади, особливо після включення УСРР до Союзу РСР і утвердження тоталітаризму та централізму, історична наука ідеологізується, перетворюється в служанку режиму, відбувається монополізація історіографії під контролем більшовиків.

У 1920-х рр. досить рельєфно простежується два умовних етапи розвитку історичної думки в УСРР: перший охоплює 1921–1925 рр., коли поряд із старими стали формуватися нові осередки під контролем органів влади, коли існував ще певний плюралізм у науковому і суспільному житті. Шанс для збереження національних традицій української історіографії відкривала політика українізації та повернення в Україну М. Грушевського. Другий етап пов'язаний з 1926–1930 рр., який характеризується посиленням командно-адміністративного та ідеологічного наступу на українську історіографію, її переводом на рейки марксистської методології, перетворенням у провінційну. На перше місце в історичній науці висуваються історико-партійні дослідження марксистського спрямування, тотально запроваджується методологія партійно-класового трактування історичного процесу.

Потужний спротив радянзації та ідеологізації історичної науки справляв М. Грушевський, очолювані ним історичні установи та видання ВУАН, його київська історична школа. Наукові праці істориків національно-демократичного спрямування продовжували збагачувати знання з історії України, розвивати традиції української історіографії. Новелою досліджень цього напрямку стало посилення інтересу до соціально-

економічних аспектів історії українського народу, його культури. Велику роль відіграли порайонні комісії у розвитку регіональних досліджень та українського історичного краєзнавства. За умов наступу тоталітарного режиму на українську історіографію, тотальної цензури, розгортання репресій єдиними острівцями збереження її національних традицій, протидії марксистському перелицюванню історії України залишалися історики Західної України й ті, що опинилися в еміграції. Українські навчальні та наукові осередки в країнах Центральної і Західної Європи не тільки задовольняли освітньо-культурні та наукові потреби західної української діаспори, але й продовжували розвивати модерну національну історіографію, знайомити з її набутками європейську громадськість. З 1920-х рр. Започатковується.

3.Радянізація української історичної науки та формування її зарубіжних центрів

Мета: з'ясувати цілі, шляхи, методи та наслідки перетворення історичної науки в ідеологічну зброю більшовизму, дискредитації, нищення української національної історіографії, її російщення; розкрити політичні та етнічні мотиви репресій проти учених-істориків; показати втрату історичною наукою своїх природних функцій; висвітлити особливості розвитку історичних досліджень в умовах Другої світової війни.

На рубежі 1920–1930-х рр. в СРСР, у т. ч. в УСРР, історична наука втрачає свої природні функції і перетворюється в послушну служанку більшовицького режиму. Це зумовлювалося режимом одноособової влади Й. Сталіна, монополією ідеології сталінізму, поступовим згортанням політики «українізації». Було оголошено, що головною загрозою для «соціалістичного ладу» є місцевий націоналізм, зокрема український, який кваліфікувався як буржуазний, а значить особливо небезпечний. Це звинувачення екстраполювалось на українську національну історіографію та її носіїв. Перехід до прямого насильства і репресій торкнувся історичної науки.

У ході так званої «культурної революції», що ув'язувалася з іншими «ланками» побудови соціалізму: індустріалізацією країни та колективізацією сільського господарства, на чільне місце було поставлене завдання перетворити історичну науку в ідеологічну зброю більшовиків, а значить викоринити навіть найменші залишки української національної історіографії. Ідеологічному «перевихованню» населення, особливо молоді, підпорядковувалися фальсифікація та спотворення історії, руйнація національних традицій і нищення історичної пам'яті.

На тлі масових репресій, голодоморів рельєфно вирізнялися каральні акції проти української інтелігенції, включаючи й істориків. Арешти, судові процеси, депортації, заслання на Соловки і в Сибір, розстріли – все це торкнулося сотень істориків-науковців, викладачів та учителів історії, краєзнавців і архівістів, яких правляча партія розглядала як опозиційну силу соціалістичного будівництва. За розрахунками дослідників, у 1930-ті рр. було знищено близько 80 % української творчої інтелігенції, причетної до політики «українізації», що послужило підставою назвати цей період «розстріляним відродженням». Великий терор 1937–1938 рр. супроводжувався тотальним нищенням «ворогів народу», включаючи членів

їхніх сімей. Репресії поширилися на частину партійно-державного апарату, військових командирів, церковнослужителів.

Все це супроводжувалося також нищенням українських істориків та їхніх праць.

Свою специфіку мав розвиток історичної науки в роки Другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Можна говорити про три регіонально-територіальних середовища творчості істориків: а) на українських етнічних землях, зайнятих гітлерівцями і сталінським режимом; б) у західній українській діаспорі; в) у місцях евакуації радянських історичних установ.

Спільним для них була актуалізація тих сторінок української історії, що пов'язані з героїчною боротьбою за волю, свободу і незалежність рідної землі, однак їхні оцінки суттєво відрізнялися.

1. Перетворення історичної науки в ідеологічне знаряддя більшовизму і засіб утвердження режиму одноособової влади.

2. Репресії сталінізму проти українських істориків та нищення наукових праць.

3. Українська історична наука в роки Другої світової війни.

Загальні висновки

1930-ті – перша половина 1940-х рр. для української історіографії мали трагічно-драматичні наслідки, вона зазнала великих втрат. Історична думка розвивалася суперечливо і непослідовно, мала свою специфіку, зумовлену конкретно-історичними умовами. На підрадянській Україні, починаючи з кінця 1920-х рр., сформувався режим одноособової влади Сталіна, була згорнута «українізація», суттєво змінена національна політика, масового характеру набули репресії, що спричинило остаточну втрату історичною наукою своїх природних функцій, тобто наукових. Вона перетворилася в ідеологічну служницю влади, в один з каналів пропаганди марксизму-ленінізму, в ідейну зброю більшовиків для боротьби із своїми супротивниками. Замість наукових історичних установ ВУАН, які ліквідовувались, була створена централізована система марксистсько-ленінських інституцій. Комуністична партія піддала критиці наукову схему українського історичного процесу, опрацьовану М. Грушевським, розгромила його наукову школу, запровадила замість неї так звану марксистську історію України. Марксистська історіографія мала своїм пріоритетним завданням уніфікувати і догматизувати українську історію, прагнула узгодити її оцінки з російською історією.

Вкрай негативні наслідки для історичної науки мав лист Й. Сталіна до журналу «Пролетарская революция», його вказівка щодо вибіркового, партійно-класового підходу до джерел, вихід у світ «Короткого курсу» історії ВКП(б), масові репресії проти національно свідомих істориків, нищення їх праць. Створення у 1936 р. Інституту історії України було ширмою, за допомогою якої влада хотіла приховати свої злочинні дії супроти української історичної науки. Інститут мав стати офіційним рупором марксистського тлумачення української історії, організатором ідеологічної боротьби проти буржуазно-націоналістичної історіографії.

У роки Другої світової війни історичні дослідження були помітно згорнуті, але не припинилися. Після включення Західної України і Буковини до складу СРСР та УРСР почалася насильницька радянська та ідеологізація місцевих осередків історичної науки, паралізовано і заборонено дослідницьку діяльність тих істориків, які не сприймали і не визнавали радянський режим. Історичні установи УРСР, перебуваючи в евакуації, підготували ряд праць, у яких окремі сторінки історії України висвітлювалися у національно-патріотичному дусі, що викликало негативну реакцію з боку ідеологічних

структур ВКП(б)-КП(б)У. Ряд істориків, що залишався на окупованій гітлерівцями території, був змушений емігрувати на Захід, поповнивши дослідницькі сили української діаспори.

Запитання для самоконтролю

1. Як відбилося згортання «українізації» на розвитку української історіографії?
2. Обґрунтуйте, чому тоталітарний режим насаджував марксистський напрям в історіографії.
3. Чому основні зусилля партійно-державних органів були спрямовані проти наукової школи М. Грушевського?
4. Як позначився на історичній науці лист Й. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция»?
5. Розкрийте наслідки масових репресій і великого терору для української історіографії.
6. Чому репресії торкнулися окремих прихильників марксистської історіографії?
7. З'ясуйте негативний вплив на історіографічний процес «Короткого курсу» історії ВКП(б).
8. Охарактеризуйте зміни в історіографічній ситуації в Україні на першому етапі Другої світової війни.
9. Які особливості досліджень радянських істориків у роки Великої Вітчизняної війни?
10. Чому частина радянських істориків емігрувала за кордон в роки Другої світової війни

ТЕМА 9. ПРОТИСТОЯННЯ ІСТОРИКІВ УРСР ТА ДІАСПОРИ В ДОБУ БРЕЖНЄВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-х - ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х рр.).

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ НА ПЕРЕЛОМІ: ВІД ТОТАЛІТАРНОГО МОНІЗМУ ДО ПЛЮРАЛІЗМУ ТА ГЛАСНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-х - ПОЧАТОК 1990-Х рр.).

Мета: з'ясувати два протилежних напрями діяльності історичних установ в УРСР та в діаспорі в повоєнні роки, розкрити особливості рецидиву ідеологічних репресій щодо радянських істориків і новий спосіб міфологізації української історії на тлі відзначення 300-річчя Переяславської ради.

З'ясувати об'єктивні та суб'єктивні фактори формування нової історіографічної ситуації в УРСР під впливом курсу М. Горбачова на перебудову та гласність і кризи марксистської парадигми історичного процесу, показати початок повернення радянських істориків до національно-державницької схеми української історії, їх долучення до надбань національної та світової історіографії, до відновлення державної незалежності України.

План

1. Протистояння істориків УРСР та діаспори в добу брежнєвщини (друга половина 1960-х - перша половина 1980-х рр.).
2. Українська історіографія на переломі: від тоталітарного монізму до плюралізму та гласності (друга половина 1980-х - початок 1990-х рр.).
 - 2.1. Криза марксистської парадигми історії та формування нової історіографічної ситуації в УРСР.
 - 2.2. Долучення українських істориків до надбань світової і національної історіографії.

1. *Протистояння істориків УРСР та діаспори в добу брежнєвщини (друга половина 1960-х - перша половина 1980-х рр.).*

З'ясувати два протилежних напрями діяльності історичних установ в УРСР та в діаспорі в повоєнні роки, розкрити особливості рецидиву ідеологічних репресій щодо радянських істориків і новий спосіб міфологізації української історії на тлі відзначення 300-річчя Переяславської ради.

Війна для українського народу не закінчилася ні в травні, ні у вересні 1945 р. На українських землях ще впродовж 5-7 років йшла збройна національно-визвольна боротьба за незалежнення України, тривав потужний рух опору сталінському режиму. Війна завдала катастрофічних втрат Україні, її народу, економіці, культурі та науці, в т. ч. й історичній. Чимало істориків загинули на фронтах війни, в партизанських загонах, у гітлерівських і сталінських концтаборах, були змушені емігрувати за кордон.

На розвитку історичної думки в УРСР негативно позначалися апогей культу особи Сталіна, агонізація режиму одноособової влади, розгортання воєнно-чекістських операцій та ідеологічних репресій, масований наступ на український національно-визвольний рух, заборона Української греко-

католицької церкви, депортації західноукраїнського населення (членів сімей оунівців, повстанців та їх симпатиків, «куркулів»), повоєнний голод. Особливість «ждановщини» в Україні, провідником якої був Л. Каганович, полягала в тому, що цькування творчої інтелігенції провадилося під гаслом «остаточного викорінення буржуазно-націоналістичної ідеології», яка торкнулася ряду провідних українських істориків, звинувачених у «грубих політичних помилках і перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру».

«Дискусії» з питань суспільних наук, а також кампанія супроти «низькопоклонства» та «космополітизму» спрямовувалися проти будь-якого інакомислення, мали сприяти утвердженню догматизму і партійного диктату в суспільствознавстві. Керуючись вказівками вождя, ЦК КП(б)У схвалив у 1946 р. постанови «Про підвищення пильності, посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України», «Про журнал «Вітчизна» та ін., у яких піддавалися гострій критиці діячі української науки і культури за прояви «буржуазного націоналізму», «безідейності», «національної обмеженості», нагніталася атмосфера страху, погроз і підозри.

Вершиною сталінського наступу на зростання національної свідомості і патріотичних почуттів українського народу стала розгнuzдана критика поезії В. Сосюри «Любіть Україну», названу «ідейно порочним твором». Ця критика мала послужити попередженням тим українським історикам, які прагнули правдиво висвітлювати історію України.

Смерть Й. Сталіна, арешт і розстріл його найближчого поплічника Л. Берії (1953), ліквідація деяких інструментів терору і репресій не означали ліквідації тоталітарної системи і відмови компартійного контролю за всіма сферами суспільного життя, за розвитком історичної науки. Свідченням цього стало схвалення ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)», у яких на найвищому офіційному рівні заперечувалася концепція історії України М. Грушевського, узаконювалися офіційні оцінки вузлових подій української історії, яких мали суворо дотримуватися радянські історики. За таких умов об'єктивна історія України могла створюватися тільки у західній діаспорі, історичні осередки якої поповнилися свіжими силами в ході третьої хвилі еміграції.

Відновлення діяльності історичних установ в УРСР та в діаспорі Вже в ході звільнення українських земель від гітлерівців до Києва, Харкова, Одеси, а згодом Львова, Чернівців та інших міст поверталися з евакуації наукові установи та навчальні заклади, що стало передумовою відновлення діяльності осередків історичної науки та підготовки кадрів істориків. У липні 1944 р. у Києві була відновлена діяльність Інституту історії України та Інституту археології України АН УРСР, а з липня того ж року почав роботу Відділ Інституту історії України у Львові, програмою для якого мала стати постанова ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» (вересень 1944).

В Інституті історії України функціонували відділи історії феодалізму, історії капіталізму, історії радянського періоду, археографії. Основні зусилля співробітників зосереджувалися на підготовці 2, 3 і 4 томів підручника з історії України для вузів, Нарисів історії України, а також збірників документів і матеріалів з української історії. На чільне місце ставилося завдання зібрати за свіжими слідами матеріали з історії Великої Вітчизняної війни, про злочини гітлерівського окупаційного режиму. З цією метою у травні 1944 р. було створено спеціальну Комісію по історії Вітчизняної війни, яка займалася збиранням документальних джерел, спогадів, фотографій та інших матеріалів про внесок українського народу в розгром гітлерівців, про червоних партизанів і комуністичний підпільний рух. Її очолювали секретарі ЦК КП(б)У К. Литвин, а потім І. Назаренко. У 1950 р. Комісія була ліквідована і реформована у воєнно-історичний відділ Інституту історії України. Науковці Львівського відділу мали досліджувати утвердження західних кордонів України, історію Галицько-Волинського князівства, «боротьбу» трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР. Прикладом опрацювання цієї теми мала стати опублікована у Москві брошура директора Інституту історії України М. Петровського «Воссоединение украинского народа в едином Украинском Советском государстве» (1944). Ця тема набувала актуальності ще й у зв'язку з включенням до складу СРСР та УРСР Закарпатської України і утворенням Закарпатської області (1945).

Перед істориками УРСР ставилося завдання розвивати співробітництво з істориками союзних республік і країнами так званої народної демократії Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Угорщини та ін. У 1949 р. в Інституті історії України були створені нові відділи: історії країн народної демократії, загальної історії і міжнародних відносин. Перед ними ставилося завдання дати марксистське трактування «історії соціалістичних країн»: Польщі, Болгарії, Чехословаччини.

У повоєнні роки помітно активізувалися археологічні дослідження, координацію яких здійснював Інститут археології АН УРСР. Увага його науковців зосереджувалася на вивченні історії первісного та феодального суспільств на території України, на підготовці «Нарисів історії УРСР», робота над якими затягнулася до середини 1960-х рр. У 1947 р. було започатковано міжвідомчий збірник «Археологія», а з 1949 р. почала видаватися наукова серія «Археологічні пам'ятки УРСР», у 1950 р. В. Довженок опублікував дослідження «Військова справа в Київській Русі», а у 1953 р. побачила світ праця П. Єфименка «Первобитное общество».

Повоєнні роки характеризуються рядом нових явищ у розвитку української історіографії в діаспорі. Як відомо, в роки війни сотні тисяч українців, шукаючи порятунку від сталінсько-беріївських опричників, знайшли притулок у країнах Західної Європи, США, Канаді та ін. Частина українських громадян потрапила в полон, були вивезені на примусові роботи до Німеччини та її союзників, були інтерновані провідники ОУН, вояки УПА, дивізії «Галичина». Особливістю третьої хвилі еміграції було те, що

вона носила масовий характер, великий прошарок серед біженців складала інтелігенція, люди з вищою освітою, учені, в т. ч. й історики.

Головні осередки українського наукового життя були зосереджені спочатку в Чехословаччині, а потім у Західній Німеччині: Наукове товариство імені Шевченка, Українська вільна академія наук, Український вільний університет, Українська економічна вища школа, Богословсько-педагогічна академія та ін. Визначну роль у діяльності цих зарубіжних центрів відігравали такі відомі дослідники, як Д. Дорошенко, В. Кубійович, З. Кузеля, Б. Крупницький, І. Раковський та ін. До них приєдналися українські історики О. Оглоблин, М. Полонська-Василенко та ін., які, опинившись в еміграції, творили праці, альтернативні до радянської історіографії.

Центральною постаттю в середовищі українських істориків в еміграції залишався Д. Дорошенко як найбільш знаний історик у західному світі. Славу принесла йому англійська «Історія України», видана в США у 1939 р. Вона проникнута оптимізмом, глибокою вірою у державне майбутнє українського народу. Учений став одним з фундаторів і президентом Української вільної академії наук (1945–1951), продовжував викладацьку роботу в УВУ, готував до другого видання «Огляд української історіографії», яке побачило світ уже після смерті Д. Дорошенка (1951) за редакцією О. Оглоблина.

Загальні висновки

Повоєнний розвиток української історіографії розгортався на тлі суттєвих змін, які відбувалися в Європі та у світі, розв'язування «холодної війни», а також в контексті завершення об'єднання переважної більшості українських земель у складі УРСР, входження її до ООН, третьої хвилі української еміграції і створення нових осередків історичної науки в діаспорі. Водночас давало про себе знати й те, що Україна залишалася в епіцентрі гострого воєнного та ідеологічного протистояння. З одного боку, потужна збройна боротьба УПА та ОУН за незалежність і суверенітет республіки, наростаючий рух спротиву української інтелігенції політиці русифікації і насилля, а з другого – агонізація тоталітарного режиму, насадження ідеології сталінізму і культу особи вождя, воєнно-каральні операції і посилення боротьби з будь-якими проявами інакомислення, застосування до його носіїв більш витончених форм репресій. Це протистояння знайшло відображення і в історичній науці. На зміну деякому послабленню партійного контролю за проблематикою і змістом досліджень істориків, навіть заохоченню національно-патріотичних тем у роки війни, прийшли жорсткий партійний диктат, розгнуждана критика опублікованих праць за «сповзання до буржуазно-націоналістичної ідеології» у висвітленні історії України.

Найменший вияв національної свідомості трактувався не інакше як українсько-німецький націоналізм, бандерівщина, антирадянська пропаганда.

Так звана «ждановщина» означала справжню війну проти української інтелігенції, її національно-патріотичної творчості, у т. ч. проти національно свідомих істориків. Ініційована Л. Кагановичем постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», заборона «Короткого курсу історії України», «Нарису історії України», першого тому «Історії України» та інших праць за «відродження буржуазно-націоналістичної схеми історії України Грушевського», перетрушування кадрів істориків нанесли великої шкоди історичній науці, яка

продовжувала залишатися ідеологічним зняряддям утвердження сталінізму і деформації історичної свідомості людей.

Тоталітарний режим створював у кожній науковій установі, у кожному навчальному закладі свої опорні антиукраїнські групи, які своїм персональним складом не співпадали зі складом партійних і комсомольських організацій. Вони були покликані чинити заслін українському відродженню, створенню правдивої історії України.

За умов, коли в УРСР історична наука перетворилася у служницю антиукраїнського режиму, єдиним острівцем національної історіографії залишалася українська діаспора, історичні осередки якої поповнилися свіжими силами за рахунок емігрантів третьої хвилі. Заснування Української вільної академії наук, активізація роботи Українського вільного університету, створення «Енциклопедії українознавства», нові дослідження Д. Дорошенка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького та інших були гідною відповіддю на фальсифікацію і спотворення української історії, міфологізація якої особливо посилилася у зв'язку із схваленням ЦК КПРС «Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією». У директивному порядку узаконювалася нова схема історії України, за якою український народ має спільне походження і спільну історію із своїм «старшим братом» російським. Всі радянські дослідження з історії України ще більше ідеологізувалися і мали проводитися під гаслом: «Навіки разом!».

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте наслідки Другої світової війни для української історіографії.
2. Як вплинули на розвиток історичної думки агонія і нова парадигма сталінізму?
3. Як відновлювалася діяльність Інституту історії України АН УРСР після його реєвакуації до Києва?
4. Розкрийте роль Інституту історії України у розвитку історичних досліджень.
5. Які особливості повоєнного розвитку української історичної науки в еміграції?
6. Висвітліть внесок істориків української діаспори в розвиток історичних знань.

2. *Українська історіографія на переломі: від тоталітарного монізму до плюралізму та гласності (друга половина 1980-х - початок 1990-х рр.).*

Нова історіографічна ситуація стала складатися під впливом могутнього опозиційного руху в Україні, республіках Прибалтики, Закавказзя, виступів правозахисників і дисидентів у Москві та інших містах Російської Федерації, демократичних зрушень у деяких європейських країнах соціалізму, що поглиблювало кризу авторитарного режиму в СРСР. Смерть Л. Брежнєва, короткочасні правління Ю. Андроповата К. Черненка засвідчили необхідність радикальних змін у внутрішній і зовнішній політиці, які стали ув'язуватися з іменем Михайла Горбачова, обраного в березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС. Він заявив про необхідність реформ радянської системи, перебудовних процесів, забезпечення гласності. Кінцевою метою реформування суспільства мала стати побудова «гуманного, демократичного соціалізму», що в свою чергу мав створити сприятливі умови й для розвитку історичної науки.

Слід зазначити, що перебудовні процеси в УРСР нашоувхнулися на спротив консервативних сил, очолюваних В. Щербицьким. Україна ще продовжувала залишатися «заповідником застою», а перебудова, за влучним виразом історика Р. Іванової, зупинилася на хуторі Михайлівському. Як поштовх до пробудження українського суспільства, його національної

свідомості стала аварія на Чорнобильській АЕС, що висвітлила весь спектр негативних процесів і подвійної моралі, властивих тоталітарному режиму. Підтиском громадськості у вересні 1989 р. пішов у відставку В. Щербицький.

Створення неформальних об'єднань, активізація дисидентського і правозахисного руху, поява позацензурних видань супроводжувалися кризою самої КПРС, руйнацією її ідеологічних догм, пошуком історичної правди, особливо щодо трагічних сторінок української історії, поверненням до народних традицій та національної символіки.

Перед історичною наукою постали такі питання, на які вона не могла дати відповіді з позицій старих ідеологічних парадигм. Відзначення 1000-ліття запровадження християнства, 500-річчя запорозького козацтва, «живий ланцюг» на честь роковин Акту Злуки УНР та ЗУНР, демонтаж пам'ятників В. Леніну, рух за реабілітацію ОУН, УПА, учасників визвольних змагань – все це висвітлило багато «білих» плям української історії, вимагало нового історичного бачення.

Вибірчі кампанії 1989–1990 рр. на основі часткової демократизації законів про вибори, скасування статей Конституції СРСР та УРСР про керівну роль КПРС, заснування Народного руху України і нових, альтернативних до КПРС політичних партій, створення опозиційної Народної Ради у Верховній Раді УРСР, потужний рух українського суспільства за суверенізацію України увінчалися схваленням Декларації про державний суверенітет УРСР (16 липня 1990 р.), а згодом і Акту проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). В усіх цих процесах була присутня і зростаюча історична свідомість українства. В ході цих перемін формувалася принципово нова історіографічна ситуація, що відкрила умови для відродження української національної історіографії, для повернення істориків до національно-державницької схеми історії України, їх долучення до надбань національної і світової історичної думки.

2.1. Криза марксистської парадигми історії та формування нової історіографічної ситуації в УРСР. Перебудовні процеси, започатковані М. Горбачовим, безпосередньо торкнулися історіографічної ситуації і в Україні. Марксистська парадигма історії, доведена до абсолюту сталінсько-брежнєвським режимом, не вписувалася у нові контури демократизації суспільства, гуманізації суспільних відносин, нового політичного мислення, хоча сам М. Горбачов ототожнював СРСР з Росією і не уявляв собі її без союзу з Україною.

Перед провідною верствою українського суспільства постало завдання зупинити маховик його денационалізації та духовного спустошення, повернути йому історичну пам'ять у повному обсязі, поставити заслін її подальшій фальсифікації і спотворенню. Однак історична наука залишалася підконтрольною партноменклатурі і переживала кризу. Свідченням цього стало пишне відзначення у 1987 р. за традиційною схемою чергового ювілею Жовтневої революції. Опубліковані книги «Великий Жовтень і Україна», «Историография Великой Октябрьской революции в Украине», «Октябрь и гражданская война в Украине: страницы истории» та інші продовжували

обстоювати застарілі міфи більшовицької ідеології. Деякі новації, більш критичний підхід до висвітлення подій суттєво не вплинули на загальну концепцію курсу лекцій з історії КПРС (керівник авторського колективу Я. Калакура) (1988), підготовленого за завданням Міністерства вищої освіти УРСР1. На фоні дискурсів, що викривали злочинну суть сталінізму, трагедії репресій, голоду ці публікації демонстрували загострення кризи офіційної історіографії, поглиблення в ній розколу.

Як уже зазначалося, вибух на ЧАЕС, спроби влади приховати від народу правду про масштаби аварії та її катастрофічні наслідки остаточно підірвали довір'я до комуністичної системи навіть з боку частини проімперських кіл, додали енергії силам опору. Їх очолила творча інтелігенція, насамперед письменники, колишні шістдесятники, дисиденти і правозахисники. Опозиційний рух Української Гельсінкської спілки, її «Декларацію принципів» підтримала частина істориків, філософів, правників, літературознавців, студентська молодь.

Зростанню національної та історичної свідомості українців сприяло відзначення в 1986 р. 130-річчя від дня народження І. Франка, 75-річчя від дня народження М. Шашкевича і 150-річчя виходу в світ альманаху «Русалка Дністрова», в 1987 р. в Україні святкували 100-річчя Леся Курбаса, одного з численних представників «розстріляного відродження» 1930-х рр.

Новим явищем радянської історіографії перехідної доби стало вивчення опозиційного до більшовицького режиму руху, який в багатьох регіонах України набув характеру селянських повстань і збройної боротьби. Публікації з цієї проблематики, започатковані у місцевій періодиці, згодом появились на сторінках «Українського історичного журналу» та інших видань. Своєю фактографією вони ставили під сумнів міф офіційної історіографії про «тріумфальну ходу радянської влади» і переконливо засвідчували активний спротив насадженню тоталітарного режиму в Україні з боку різних верств населення, в т. ч. й української інтелігенції. Традиційні терміни радянської історіографії «бандитизм» і «контрреволюція» уступали місце новому баченню як вияву повстанського руху та опору, що дістало відображення у монографії В. Верстюка «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)» (1991).

Принципове значення у цьому зв'язку мала також поява монографії Г. Касьянова та В. Даниленка «Сталінізм і українська інтелігенція» (1991). Автори підвели читача до розуміння справжніх мотивів політики українізації як маневру правлячої партії, водночас показали її реальні здобутки, роль інтелігенції у цьому процесі, обґрунтували відповідь на питання, чому сталінський режим вдався до масового нищення української еліти.

Історики західноукраїнських областей на рубежі 1980–1990-х рр. зосереджували свої зусилля здебільшого на двох тематичних напрямках: перегляд оцінок історії революційного руху в Галичині, Буковині та Закарпатті, діяльності Комуністичної партії Західної України та на так званих соціалістичних перетвореннях у процесі встановлення радянської влади в цьому регіоні. У червні 1991 р. у Львові пройшла наукова конференція

«Національно-визвольна боротьба 20–50-х рр. ХХ ст. в Україні», учасники якої торкнулися трагічних сторінок української історії взагалі, включаючи особливості націоналістичного руху опору на західноукраїнських землях, діяльності ОУН.

Зроблені тут узагальнення щодо формування нової історіографічної ситуації в Україні під впливом горбачовської перебудови і поглиблення кризи марксистської парадигми історії логічно підводять до висновку, що цей процес носив суперечливий, не послідовний і конфронтаційний характер. Незважаючи на так звану «гласність», в історичній науці залишалися «зони мовчання», орієнтири самоцензури, яких більшість істориків все ще дотримувалися. Дедалі гострішою ставала боротьба між прихильниками демократичних перемін та консервативними силами, що намагалися загальмувати прогресивні перетворення в історичній науці, як одного з чинників зростання національної свідомості українців, їх боротьби за суверенітет і незалежність України.

2.2. Долучення українських істориків до надбань світової і національної історіографії. Так звані «оксамитові революції», повалення тоталітарних режимів у країнах Східної та Центральної Європи, об'єднання Німеччини, ліквідація залізної завіси між Сходом і Заходом, лібералізація внутріполітичного життя заклали нові підстави для долучення істориків УРСР до надбань національної та світової історіографії. У червні 1989 р. українські вчені з УРСР та діаспори неподалік від Неаполя заснували Міжнародну асоціацію українців (МАУ), Асоціацію українознавців республіки очолив І. Дзюба. У тому ж році була відновлена у Львові діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, головою якого став відомий учений О. Романів. На першому конгресі МАУ (1990), що проходив у Києві, були історики з багатьох країн, зокрема з СІЛА (О. Пріцак, Г. Грабович, Т. Гунчак, В. Маркус), з Канади (О. Субтельний, Б. Кравченко) та ін.

Конгрес проголосив 1991 рік міжнародним роком М. Грушевського. В його рамках з нагоди 125-річчя від дня народження найвидатнішого історика відбулися міжнародні та загальноукраїнські наукові конференції в Києві, Львові та інших містах. Прилучення частини колишніх радянських істориків до національно-демократичного процесу, їх відмова від ідеологічних стереотипів у трактуванні української історії, підвищення інтересу до життя українців за кордоном, до співпраці супроводжувалися активізацією національно-наукового руху української діаспори. Зокрема, у США в 1988 р. був започаткований науковий проект створення багатотомної «Енциклопедії української діаспори» під керівництвом професора політології університету в Чикаго В. Маркуся.

Активізували свою діяльність усі українознавчі осередки за кордоном: УВАН, УВУ, НТШ, УІТ, Український науковий інститут при Гарвардському університеті, Канадський інститут українських студій Альбертського університету та ін. Своєю діяльністю вони намагалися підтримати ті

паростки прогресивних перемін, що проросли в історіографічному процесі в Україні, поступово переносити її на українське поле.

Із зміною політичної ситуації в Україні поширювалася діяльність Українського історичного товариства та його наукового органу – «Українського історика» («УІ»). Титанічну працю в цій царині провів Президент УІТ та головний редактор «УІ» Л. Винар, завдяки якому осередки УІТ були створені у Львові, Києві, Дніпропетровську, Ужгороді, Чернівцях, Острозі, Черкасах, Харкові, Дрогобичі та інших містах. «Український історик» набував статусу спільного фахового журналу істориків України і діаспори, географія його видання дістала таку схему: Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен. Співредактором «УІ» з 1993 р. став М. Брайчевський, а одним із заступників редактора І. Гирич. З нагоди 30-річчя журналу Інститут української археографії і джерелознавства НАН України оприлюднив покажчик змісту «УІ» за 1963–1992 рр., а колекції часопису були передані до провідних бібліотек України, в т.ч. до Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. На сторінках «УІ» дедалі частіше стали публікуватися й історики України М. Брайчевський, С. Білокінь, Я. Дашкевич, Я. Дзира та ін.

Загальні висновки :

Друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. – це переломний рубіж у розвитку української історіографії, що започаткував її перехід від тоталітарного монізму і радянської схеми історичного процесу до плюралізму і національно-державницького розуміння української історії. Під впливом горбачовської перебудови, потужного руху опору тоталітарній системі, політичних змін у Центрально-Східній Європі зазнала краху марксистська парадигма історичного процесу, розвалився Радянський Союз, відновила свою державну незалежність Україна, що заклало засади для нової історіографічної ситуації. Не важко встановити взаємообумовленість корінних перемін у політичному житті українського суспільства і розвитку історичних знань. Історична наука не тільки змінювалася сама, а й дедалі відчутніше впливала на національно-культурне та державне відродження українського народу, на державотворчі процеси в Україні.

Досягнення суверенітету і розбудова державної незалежності України об'єктивно диктували потребу в переосмисленні всієї історії українського народу, його визвольних змагань і багатовікової боротьби за національну державність, рішучого розриву з догматичним спадком радянської історіографії, неупередженого аналізу історичного досвіду, винесення уроків з минулщини, їх врахування при вирішенні нових завдань. Цю ідею блискуче символізувала назва однієї з перших перебудовних праць українських істориків «Про минуле – заради майбутнього» (1989).

Курс на демократизацію суспільства, припинення переслідувань за політичними мотивами, ідеологічний плюралізм супроводжувалися долученням радянських істориків до надбань національної та світової історіографії, засвоєння її новітніх здобутків, що сприяло переосмисленню ними своїх поглядів, відмови їх частини від марксистської методології, очищенню від догматичних нашарувань тоталітарної доби.

Переважна більшість радянських істориків, у т.ч. й колишніх істориків партії, які працювали в наукових інституціях та навчальних закладах України, поступово переорієнтовувалися на дослідження і викладання історії України та зарубіжних країн з позицій відновленої української державності. Однак це був складний і суперечливий процес, який не закінчився й досі.

Запитання для самоконтролю:

1. Висвітліть основні причини поглиблення кризи марксистської парадигми історії та її суть.
2. Як позначилися перебудовні процеси в СРСР та «оксамитова революція» в країнах Центрально-Східної Європи на історіографічній ситуації в Україні?
3. Чим можна пояснити гальмування перебудови роботи історичних установ УРСР?
4. Які чинники сприяли долученню радянських істориків до надбань національної історіографії?
5. Назвіть основні праці істориків української діаспори, оприлюднені в Україні на початку 1990-х рр.
6. Розкрийте вплив суверенізації України, руху за її незалежність на розвиток історичної думки.
7. З'ясуйте, як відбувалося відродження національно-державницької схеми української історії.
8. Проаналізуйте зміни в проблематиці історичних досліджень після відновлення незалежності України.
9. Наведіть приклади співробітництва колишніх радянських істориків та істориків з української діаспори.
10. Висвітліть значення для утвердження національно-державницького спрямування історичних досліджень і викладання історії України книги О. Субтельного «Україна: Історія».

Тема 10. ВІДРОДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (90-і рр. ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

Мета: з'ясувати особливості сучасного етапу розвитку української історіографії, зумовленого відновленням державної незалежності України і пов'язаного з відродженням національних традицій української історичної науки, поверненням їй її природних функцій. Звернути увагу на методологічну переорієнтацію істориків України, їх співпрацю із зарубіжними ученими, зокрема української діаспори в ім'я створення наукової історії України, інтеграції української історіографії в європейську та світову.

План.

1. Методологічна переорієнтація пострадянських істориків України.
2. Створення наукової історії України.
3. Соборність українських істориків.

Відновлення державного суверенітету і незалежності України, її міжнародне визнання, курс на демократизацію суспільного життя сприяли створенню нової історіографічної ситуації в пострадянській Україні, поступовому очищенню істориків від ідеологічних догм минулого, осягненню цивілізаційного розуміння історичного процесу. Відхід від партійно-класового трактування історії, звільнення істориків від кон'юнктурних стереотипів тоталітарної доби відбувається суперечливо і непослідовно, наштовхується на спротив прокомуністичних і проімперських сил. Основна частина колишніх радянських істориків ще й на сьогодні залишається в полоні пристосуванства і конформізму, насаджуваних протягом десятиріч комуністичних догм і методологічних принципів, побудованих на пріоритеті партійно-класових та проімперських підходів до історичних подій і явищ. Істориків, що звільнялися від стереотипів радянської історіографії, нерідко звинувачують у «зрадництві», «перекрашуванні», «перелицюванні» та кон'юктурі.

Розвиток історичної науки, реформування історичних установ, системи підготовки кадрів істориків стримується об'єктивно-суб'єктивними труднощами державотворення, економічною кризою, політичним протистоянням національно-демократичних і консервативно-проросійських сил, прорахунками в інтеграційних процесах на шляху України до європейських та трансатлантичних структур.

Розбудова України як незалежної правової і демократичної держави стала лише імпульсом для переходу до нового етапу в розвитку української історіографії, створення справді наукової історії українського народу. 1990-ті роки характеризуються як радикальними змінами у тематиці наукових досліджень, у змісті викладання історичних дисциплін у всіх ланках освіти, створенням принципово нового покоління підручників і навчальної літератури, так і певною стагнацією української історіографії, зумовленою тяжінням частини істориків до стереотипів минулого, застарілих оцінок, регіональним підходом до оцінок загальноукраїнських проблем,

недостатньою увагою до історіософських, світоглядних і методологічних засад української історичної науки. Особливо суперечливо і непослідовно відбувається переорієнтація частини старшого покоління пострадянських істориків, утвердження соборності української історичної думки. Соборність української історичної думки, її інтеграція у світове поле історіографії збіглися у часі з глобалізацією цивілізаційних процесів у сучасному світі, гармонізацією міждержавних і міжнаціональних відносин, що відкриває шанс українським історикам досягнути здобутки світової історичної науки, не загубивши при цьому самобутність національних традицій.

Загальні висновки:

Період 90-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. – це доба трансформації українського суспільства, в т. ч. української історіографії від умов авторитарного режиму до демократії, відмови від рудиментів ідеології тоталітаризму і досягнення національних та загальнолюдських цінностей. Визначальними тенденціями розвитку української історичної науки стали методологічна переорієнтація пострадянських істориків, засвоєння досвіду національної і зарубіжної історіографії, об'єднання зусиль учених материкової України та діаспори навколо вироблення нової концепції і створення справді наукової історії українського народу. Вихід у світ «Історії України: Нове бачення», п'ятнадцятитомника «Україна крізь віки», тритомника «Давня історія України», перших томів «Енциклопедії сучасної України», «Історії української культури», «Політичної історії України. ХХ століття», ряду ґрунтовних монографій з різних проблем і періодів української історії засвідчують, що відбувається поворот пострадянських істориків до національно-державницької історіософії, до наукового осмислення етногенезу українського народу, його державотворчих зусиль у контексті європейської і світової науки.

Стримуючим чинником методологічного переозброєння частини істориків виступають системна криза, в якій опинилася Україна, повільність, непослідовність і затягування реформ, відсутність політичної стабільності і середнього класу, слабкість нової генерації істориків, що мають стимулювати трансформацію суспільства від авторитаризму до демократії, інтеграцію української історіографії у європейський і світовий історіографічний простір.

Корінна ознака сучасного етапу розвитку української історичної науки – це тенденція до відновлення соборності, органічної цілісності національної історичної думки, сформованої за тисячолітню історію.

Дванадцять років тому український історик С. Білокінь поставив на сторінках «Літературної України» риторичне запитання: «Чи маємо ми історичну науку?» і одночасно відповідав: «її нема». За радянських часів тяглість її розвитку було перервано, цілу генерацію фахівців винищено, офіційна радянська історіографія деформувала і спотворювала масову суспільну свідомість. І ось тепер є всі підстави стверджувати: українська історична наука відроджується, саморозвивається, вона відтворює історичну правду, очищає суспільство від міфів та фальсифікацій, сприяє зміцненню української ідентичності, розбудові незалежної і демократичної України.

На зміну розколу українських істориків за географічно-регіональними, релігійними, методологічними відмінностями, ідеологічній конфронтації та протистоянню, відчуженості і ворожнечі, що тривали протягом багатьох десятиріч і навіть століть, наступив період «збирання каміння», консолідації їх зусиль. Стрижнем соборності українських істориків стає усвідомлення ними незалежності України, їх самоідентифікація з українською ідеєю, об'єднання творчого потенціалу для створення наукової історії України, вироблення українського бачення світового історичного процесу.

Написати ессе на тему:

1. Що розуміють під методологічною переорієнтацією пострадянських істориків?
2. Які чинники відіграли домінуючу роль у зміні парадигми пострадянської історіографії?
3. Хто з сучасних українських істориків опрацьовує питання методології історії?
4. Яка роль історіографії в розвитку теоретико-методологічних проблем історичної науки?
5. Над яким пріоритетним завданням працює Інститут історії України НАН України?
6. Назвіть найважливіші узагальнюючі праці 90-х рр. ХХ ст. з історії України.
7. Які фактори, на вашу думку, стримують створення наукової історії українського народу?
8. Як ви розумієте нову концепцію історії України?
9. Що означає поняття «соборність української історіографії»?
10. Дайте стисло характеристику основних компонентів української соборної історіографії як чинників консолідації українських істориків.

Підсумки

Українська, як і світова історична думка, пройшла шлях від найпростіших уявлень до системи знань з історії, тобто до рівня наукового аналізу та узагальнення історичного процесу. Історією зародження і розвитку історичних знань займається історіографія. Українська історіографія – це спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає історію, провідні тенденції і закономірності розвитку української історичної думки. Вона узагальнює досвід і результати діяльності істориків, наукових шкіл, історичних установ і видань, аналізує появу нових наукових ідей, концепцій, течій і напрямів, процес формування історичної свідомості суспільства, повноту і достовірність висвітлення історичних подій і явищ, складання кадрового потенціалу професійних істориків, виносить уроки з минулого досвіду розвитку історичних знань. Історіографія – це концентрований скарб історичної пам'яті нації, завдяки якому український народ усупереч імперській політиці асиміляції, політичного, соціального і духовного пригноблення витримав усі випробування, самоідентифікувався, зберіг свою національну гідність, усвідомив силу своєї соборності, своєї історичної місії, активно долає комплекс «малоросійства», не допустив перетворення України в інтелектуальну провінцію, а нині розбудовує незалежну державу.

Які висновки і повчальні уроки подає сучасному поколінню істориків досвід української історіографії? По-перше, розвиток історичної науки зумовлюється загальними закономірностями суспільного буття. З одного боку, вона перебуває під впливом політичного, ідеологічного, соціального, національного, економічного, культурного, релігійного життя суспільства, правової системи держави, її політики у галузі науки і освіти, повноти забезпечення прав і свобод громадян, фінансової підтримки історичних досліджень, архівної та археографічної справи тощо. З другого – історична наука активно впливає на суспільний прогрес, формує науковий світогляд, історичну культуру, національну і державницьку свідомість громадян, їхні цінності й орієнтири. Українська історіографія засвідчує, що значною мірою завдяки збереженню історичної пам'яті, примноженню історичних знань український народ вистояв під пресом насильницької асиміляції, репресій та ідеологічних інсинуацій, відродив свою національну свідомість і державність.

По-друге, вивчення історії історичної науки дозволяє простежити зародження і розвиток її основних концепцій, осмислити її здобутки, повніше опанувати методологію історичного пізнання, його філософські засади, досвід і дослідницьку лабораторію провідних істориків. На прикладі старших генерацій формується сучасне покоління українських істориків, засвоюючи повчальні зразки чесного і самовідданого служіння науці, любові до свого народу, жертвовності в ім'я України, вірності принципам об'єктивності та правди. Твори кївських і галицько-волинських літописців, мислителів Острозької і Києво-Могилянської академії, провідників українського козацтва, учених Львівського, Харківського, Київського, Одеського, Чернівецького університетів заклали солідне підґрунтя для розвитку

української історичної науки в ХХ ст., для створення наукової історії українського народу.

По-третє, українська історична думка за свою багатовікову історію була не тільки свідком, але й учасником перемог і поразок свого народу, багатьох воєн, революційних потрясінь і визвольних змагань, перманентної окупації з боку чужих країн, репресій і голодоморів, втрати і будівництва національної держави. Нашу історичну науку впродовж ХХ ст. розривали державні кордони, ідеологічне протистояння, боротьба методологій.

Незважаючи на все це, українські історики ціною титанічних зусиль, а нерідко й самого життя, моральних тортур і переслідувань, компромісів опрацювали наукову схему історії України, сформуvalи своє бачення світової історії, створили унікальну українську історіографію на кращих європейських зразках.

Українська історична наука вступила у третє тисячоліття як соборна національна думка, поступово звільняється від нашарувань минулого, від поділів за ідеологічними критеріями – на материкову і діаспорну. Історіографія дозволяє все краще, що було створене різними поколіннями істориків на Сході і Заході, на Півдні і Півночі, в Центрі України і за її межами, інтегрувати в єдину, соборну і неподільну національну історичну науку, зробити її надбанням всього українського народу. Дуже важливо, аби не втратити жодного міфу, легенди, літопису, хроніки, наукової розвідки, монографії, статті, жодної історичної праці, не забути жодного імені історика, його біографії і внеску в науку.

Звичайно, маємо при цьому враховувати, в яких конкретно-історичних умовах жили і творили історики різних поколінь, до яких течій, напрямів, наукових шкіл, політичних партій, ідеологічних угруповань вони належали, але головним критерієм їхньої оцінки має стати цінність для науки і нації створених ними праць. Історіографія дозволяє осмислити українську історичну думку від часів язичництва до сьогодення як цілісність, як надбання українського народу, його пам'ять, без якої не сформувалася б і не вижила українська нація.

По-четверте, українська історіографія закладає надійний ґрунт для того, щоб сучасне і наступні покоління істориків відчували себе спадкоємцями національних традицій історичної думки, повніше усвідомлювали своє місце в естафеті розвитку історичних знань, свою високу місію і відповідальність не тільки перед сучасниками, але й попередниками. Винятково важливе значення у зв'язку з цим має осмислення цілісності української історіографії, її соборності, синтез знань, здобутих як на материковій Україні, так і в діаспорі.

Історіографія виступає потужним інструментом самоідентифікації української нації, зростання її національної і державницької самосвідомості, засобом історичної тягlosti традицій українського народу, його історичної думки. Наукові історичні ніколи В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Баталія, І. Крип'якевича, Ф. Шевченка, М. Ковальського, осередки Д. Дорошенка, В. Липинського, О. Оглоблина, Л. Винара в діаспорі

нагромадили колосальний досвід організації історичних досліджень, який є невичерпним джерелом для науково-дослідних робіт в умовах незалежної України. Опора на цей досвід – важлива передумова виходу з кризи, яку переживає історична наука на пострадянському просторі, успадкувавши немало негативних наслідків методологічного, кадрового та організаційного характеру від тоталітарного минулого радянської доби, подолання рудиментів імперського мислення, комплексу меншовартості.

По-п'яте, засвоєння уроків української історіографії застерігає нас від самоізоляції, самолюбівання, відгородження від надбань світової історичної думки. Українська історична думка з княжих часів розвивалася і розвивається в контексті європейської і світової історичної думки. Творчо засвоюючи досвід зарубіжних наукових шкіл, зокрема соціальної історії, історичного синтезу, історіософських течій гуманізму, просвітництва, позитивізму, кантіанства та ін., українська історична наука навіть за умов радянського тоталітаризму, завдяки науковим осередкам у діаспорі, не втратила своєї національної самобутності, свого романтично-народницького і подвижницького духу, національно-державницьких устремлінь.

Сучасний етап розвитку української історіографії характеризується не тільки очищенням від стереотипів тоталітаризму, але й переосмисленням концептуальних підходів до вітчизняної і зарубіжної історії, засвоєнням новітніх методів дослідження.

Лекції – це лише ключ до засвоєння багатющої скарбниці української історичної думки, путівник для орієнтації в її лабіринтах. За ними має йти копітка самостійна робота, спрямована на опанування творчої спадщини наших учителів і попередників.

Самостійна робота

Тема	Зміст та форми роботи	Представлення результатів	Кільк. годин
Тема 1. Українська історіографія як спеціальна галузь знань і навчальна дисципліна	З'ясувати, що вивчає українська історіографія, яке її місце в структурі історичної науки, що є предметом і об'єктом історіографії, на яких джерелах ґрунтується українська історіографія.	Таблиця, порівняльний аналіз, підготовка презентації	
Тема 2. Теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку української історіографії	Висвітлити основні принципи, методи, поняття і терміни історіографії, обґрунтувати хронологічні межі найважливіших етапів зародження, становлення і розвитку української історичної думки, охарактеризувати навчальну літературу з української історіографії.	Таблиця, порівняльний аналіз, підготовка доповіді	
Тема 3. Витоки та зародження давньоукраїнської історичної думки. Історичні знання княжої України-Русі	З'ясувати, як і коли зародилися на українських землях найпростіші уявлення про історію, як трактували її язичники і християнські проповідники, розкрити поворотну роль писемності для фіксації історичних подій і формування історичних знань. Висвітлити процес нагромадження історичних знань у Київській Русі, Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах, з'ясувати значення історичних творів світських і церковних мислителів княжої України для формування історичних поглядів українського середньовічного суспільства.	Робота з літературою, підготовка тез	
Тема 4. Зародження українського козацтва та його вплив на розвиток історичних знань	З'ясувати взаємозв'язок і взаємообумовленість зародження козацтва і зростання національної свідомості українців, розвитку історичних знань. Розглянути	Порівняльний аналіз, підготовка презентації, підготовка тез	

	<p>національні мотиви творчості мислителів XVI - початку XVII ст., монастирських літописів та історичні засади міжконфесійної конфронтації в контексті Берестейської унії.</p>		
<p>Тема 5. Нові явища в розвитку історичних знань в Україні першої половини XVIII ст.</p>	<p>З'ясувати зародження нових ідей і явищ в українській історичній думці під впливом просвітництва та раціоналізму, розкрити роль Києво-Могилянської академії у розвитку історії та вихованні професійних істориків, з'ясувати зародження нових ідей і явищ в українській історичній думці під впливом просвітництва та раціоналізму, показати зародження антикварної та археографічної діяльності і її значення для української історії та її документалізації.</p>	<p>Робота з літературою, підготовка есе на тему:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Що розуміють під просвітництвом та який його вплив на розвиток історичних знань? 2. Обґрунтуйте місце і роль філософії Григорія Сковороди в українській суспільній та історичній думці. 3. Окресліть роль Києво-Могилянської академії в розвитку української історичної думки, її філософської спрямованості. 4. Охарактеризуйте внесок провідних учених Києво-Могилянської академії у збагачення історичних знань про Україну. 5. Що розуміють під просвітництвом та який його вплив на розвиток історичних знань? 6. Обґрунтуйте місце і роль філософії Григорія Сковороди в українській суспільній та історичній думці. 7. Якою мірою автономістська та державницька діяльність Івана Мазепи впливала на історичну свідомість українського суспільства? 8. Порівняйте літописи Г. Граб'янки та С. Величка з погляду історіографії. 9. Розкрийте значення 	

		творів С. Лукомського та П. Симоновського для становлення української історичної науки. 10. Що таке антикварна та археографічна діяльність і яка їх роль у «документалізації» історичних знань?	
Тема 6. Формування наукових основ української історичної думки другої половини XVIII – першої третини XIX ст. Становлення і розвиток української історичної науки в середині та другій половині XIX ст.	З'ясувати історичну зумовленість українського відродження на межі XVIII–XIX ст., його особливості та вплив на виокремлення української історичної думки, її національне забарвлення, розкрити рубіжне значення «Історії Русів» для становлення національної історіографії і формування історичної свідомості українців; висвітлити особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях. Розкрити роль університетів, насамперед Харківського та Київського, у розвитку української історичної науки і освіти, створення історичних гуртків, товариств, археографічних комісій, підготовку професійних істориків, з'ясувати значення творчості Т. Шевченка, його світогляду для формування історичної свідомості українського суспільства; висвітлити нові явища в розвитку історичної думки в Галичині.	Таблиця, порівняльний аналіз, підготовка доповіді	
Тема 7. Утвердження української національної історіографії на рубежі XIX–XX ст., протягом XX століття	З'ясувати поворотне значення для української історіографії наукової схеми історії України, опрацьованої М. Грушевським, його історичної школи у Львові, роль багатотомної «Історії України-Руси» як наукового синтезу історії українського народу на базі історіософії	Таблиця, порівняльний аналіз, підготовка доповіді, підготовка тез	

	<p>позитивізму і національної ідеї, розкрити внесок Українського наукового товариства в Києві в подальше утвердження національної історіографії.</p>		
<p>Тема 8. Українська історіографія на тлі національно-державного відродження України</p>	<p>З'ясувати роль історичних знань у новому піднесенні національно-визвольного руху, Української революції та відновленні національної державності України, простежити зародження державницького напрямку в українській історіографії, показати вплив державотворчих процесів на розвиток історичної науки, висвітлити початок нового етапу розгортання історичних досліджень, пов'язаного з діяльністю Історичної секції УНТ та утворенням УАН.</p> <p>Висвітлити дуалізм мережі та світоглядних орієнтирів історичної науки в умовах утвердження більшовицького режиму, втягування України до складу СРСР, мотиви і роль політики українізації, повернення М. Грушевського в УСРР у збереженні традицій національної історіографії, розкрити значення для української історичної науки діяльності її осередків у Західній Україні та діаспорі.</p> <p>З'ясувати цілі, шляхи, методи та наслідки перетворення історичної науки в ідеологічну зброю більшовизму, дискредитації, нищення української національної історіографії, її російщення; розкрити політичні та етнічні мотиви репресій проти учених-істориків; показати втрату історичною наукою своїх природних функцій; висвітлити особливості розвитку історичних</p>	<p>Робота з літературою, написати есе на тему:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ідеологічна переорієнтація істориків в умовах утвердження влади більшовиків 2. Повернення з еміграції М. Грушевського та його історична школа в Києві. 3. Українознавчі осередки історичної науки в Західній Україні та в еміграції. 4. Перетворення історичної науки в ідеологічне знаряддя більшовизму і засіб утвердження режиму одноособової влади. 5. Репресії сталінізму проти українських істориків та нищення наукових праць. 6. Українська історична наука в роки Другої світової війни. 7. Як відбилося згорання «українізації» на розвитку української історіографії? <p>Обґрунтуйте, чому тоталітарний режим насаджував марксистський напрям в історіографії.</p> <ol style="list-style-type: none"> 8. Чому основні зусилля партійно-державних органів були спрямовані проти наукової школи М. Грушевського? 9. Розкрийте наслідки 	

	досліджень в умовах Другої світової війни.	масових репресій і великого терору для української історіографії. Чому репресії торкнулися окремих прихильників марксистської історіографії? 10. Охарактеризуйте зміни в історіографічній ситуації в Україні на першому етапі Другої світової війни. 11. Які особливості досліджень радянських істориків у роки Великої Вітчизняної війни? 12. Чому частина радянських істориків емігрувала за кордон в роки Другої світової війни	
Тема 9. Протистояння істориків УРСР та діаспори в добу брежневщини (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). Українська історіографія на переломі: від тоталітарного монізму до плюралізму та гласності (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.)	З'ясувати два протилежних напрями діяльності історичних установ в УРСР та в діаспорі в повоєнні роки, розкрити особливості рецидиву ідеологічних репресій щодо радянських істориків і новий спосіб міфологізації української історії на тлі відзначення 300-річчя Переяславської ради. З'ясувати об'єктивні та суб'єктивні фактори формування нової історіографічної ситуації в УРСР під впливом курсу М. Горбачова на перебудову та гласність і кризи марксистської парадигми історичного процесу, показати початок повернення радянських істориків до національно-державницької схеми української історії, їх долучення до надбань національної та світової історіографи, до відновлення державної незалежності	Робота з літературою, конспект, презентація	8

<p>Тема 10. Відродження традицій національної історіографії в незалежній Україні (90-і рр. XX – початок XXI ст.)</p>	<p>України.</p> <p>З'ясувати особливості сучасного етапу розвитку української історіографії, зумовленого відновленням державної незалежності України і пов'язаного з відродженням національних традицій української історичної науки, поверненням їй її природних функцій.</p> <p>Звернути увагу на методологічну переорієнтацію істориків України, їх співпрацю із зарубіжними ученими, зокрема української діаспори в ім'я створення наукової історії України, інтеграції української історіографії в європейську та світову.</p>	<p>Робота з літературою, написати есе на тему:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Що розуміють під методологічною переорієнтацією пострадянських істориків? 2. Які чинники відіграли домінуючу роль у зміні парадигми пострадянської історіографії? 3. Хто з сучасних українських істориків опрацьовує питання методології історії? 4. Яка роль історіографії в розвитку теоретико-методологічних проблем історичної науки? 5. Над яким пріоритетним завданням працює Інститут історії України НАН України? 6. Назвіть найважливіші узагальнюючі праці 90-х рр. XX ст. з історії України. 7. Які фактори, на вашу думку, стримують створення наукової історії українського народу? 8. Як ви розумієте нову концепцію історії України? 9. Що означає поняття «соборність української історіографії»? 10. Дайте стислу характеристику основних компонентів української соборної історіографії як чинників консолідації українських істориків. 	<p>7</p>
<p>Разом</p>			<p>76</p>

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. / Я. С. Калакура. Київ : Київ. ун-т, 2016. 319 с.
2. Калакура Я.С. Українська історіографія. / Я.С.Калакура. К.: Генеза, 2004. 495с.
3. Методологія науково-педагогічного дослідження : навч.-метод. посібник / уклад. : С. Б. Беляєв, О. В. Молчанюк, М. В. Роганова, А. І. Чаговець, О. І. Онипченко ; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків. 2020. 78 с.
4. Методологічні засади педагогічного дослідження: монографія / [авт. кол. : Є. М. Хриков, О. В. Адаменко, В. С. Курило та ін. ; за заг. ред. В. С. Курила, Є. М. Хрикова ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка»]. Луганськ, 2013. 248 с.
<http://dspace.ltsu.org/bitstream/123456789/1800/1/Khrykov.pdf>
5. Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. Вип. 15 : [у збірнику опубліковано матеріали XII Всеукр. іст.-пед. наук.-практ. конф. «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень», що відбулася 7-8 листоп. 2013 р. на базі Хмельниц. гуманітар.-пед. акад.] / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2013. 812 с.

Додаткова література

6. Адаменко О. Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 10-13.
7. Березівська Л. Основоположні засади історико-педагогічних досліджень : теорія і методологія / Л. Березівська // Шлях освіти. 2010. № 1. С. 37–42.
8. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.: історіографія питання / Л. Д. Березівська // Історико-педагогічний альманах / АПН України, Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Всеукр. асоц. істориків педагогіки. -Умань, 2009. Т. 1, № 10. С. 15-28.
9. Бойко О. Д. Історіографія історії України : навч.-метод. посіб. для студентів денної форми навчання / О. Д. Бойко, Є. М. Луняк. Ніжин : Ніжин. держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя, 2003. 44 с.
10. Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. / О.М.Богдашина. Харків : Вид-во «Тарбут-Лаам», 2005. 92 с.
11. Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики / Вадим Бондар // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2014. Вип. 25. С. 95-113.

12. Голубнича Л. О. Класифікація джерел педагогічної історіографії.
URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pfto/2012_26/files/P2612_30.pdf
13. Голубнича Л. О. Джерела педагогічної історіографії
https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13344/1/Golubnycha_33-46.pdf
14. Гупан Н. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації / Н. Гупан // Рідна шк. 2013. № 8/9. С. 67–70.
15. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. Київ : А.П.Н., 2002. 224 с.
16. Джерела та історіографія про трансформаційні процеси в освітньому просторі України (1991-2017) [Електронний ресурс] : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, 16 трав. 2018 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [та ін.] ; [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.), Лапаєнко С. В., Сухомлинська О. В., Тарнавська С. В.]. Текст, дані. Київ, 2018. 66 с. Режим доступу: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2018/06/Sources_and_historiography_transformational_processes_2018.pdf (дата звернення: 16.10.2018).
17. Дічек Н.П. Методологічні аспекти модернізації вітчизняних історико-педагогічних досліджень
<https://core.ac.uk/download/pdf/32310703.pdf>
18. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Під ред.. Я.С.Калакури. К., 2002. 327 с.
19. Коляда Н. Педагогічна історіографія та джерелознавство як важливі складові історико-педагогічного дослідження. *Історія педагогічної думки*. С. 21-31. http://phd.znu.edu.ua/page//aref/01/Kitichenko_avtoref.pdf
20. Навчально-методичний посібник «Методологія науково-педагогічного дослідження» / Беляєв С. Б., Роганова М.В., Молчанюк О.В., Онипченко О.І., Чаговець А.І. Х., 2021. 98 с.
21. Онипченко О.І. Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (XX століття) : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2020. 544 с.
22. Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. Вип. 15 : [у збірнику опубліковано матеріали XII Всеукр. іст.-пед. наук.-практ. конф. «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень», що відбулася 7-8 листоп. 2013 р. на базі Хмельниц. гуманітар.-пед. акад.] / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2013. 812 с.
23. Петренко О. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. Випуск 15. 2013. С.536-542 <https://core.ac.uk/download/pdf/270081041.pdf>
24. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні / О. В. Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. Київ, 2003. С. 16–25.

25. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття / О. Сухомлинська // Шлях освіти. 2007. № 4. С. 6—12.
26. Тимченко А.А., Задоя Є.С., Основні методи, принципи та етапи технології історико-педагогічного дослідження <http://конференция.com.ua/pages/view/557>
27. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми : [колект. монографія] / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2004. 405 с.
28. Шпак В. Значення джерельної бази в методології історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. Вип. 15, 2013. С. 1-4.
29. Янченко Т. В. Педологія в Україні та зарубіжжі: теорія та практика: [монографія]. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 448 с.
30. Ясь О., Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посібник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.
31. Ясь О. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії : монографія / Олексій Ясь ; за наук. ред. О. О. Салати. Київ : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2017. 288 с.
32. Caspard P. Cinquante années de débats et de recherches sur l'école française / Caspard Pierre, Condette Jean-François // *Paedagogica Historica*. 2014. Vol. 50, Iss. 6. P. 786-796.
33. Freeman M. Review of periodical literature on the history of education published in 2016 / Freeman Mark, KirkeAlice // *History of Education*. 2017. Vol. 46, Iss. 6. P. 826853.
34. Gaither M. The Revisionists Revived: The Libertarian Historiography of Education / Gaither Milton // *History of Education Quarterly*. 2012. Vol. 52, Iss. 4. P. 488-505.
35. Kelly M. G. The mythology of schooling: the historiography of American and European education in comparative perspective / Matthew Gardner Kelly // *Paedagogica Historica*. 2014. Vol. 50, Iss. 6. P. 756-773.
36. Pimenta J. P. Education and the historiography of Ibero-American independence: elusive presences, many absences / Pimenta Joao Paulo // *Paedagogica Historica*. 2010. Vol. 46, Iss. 4. P. 419-434.